

Martijn Duineveld & Jaap Lengkeek

Het beleefde land

Over beleving & meervoudig ruimtegebruik

Het beleefde land

Over beleving & meervoudig ruimtegebruik

Martijn Duineveld & Jaap Lengkeek

november 2002

ISBN:

Leerstoelgroep sociaal-ruimtelijke analyse

Hucht
Generaal Foulkesweg 13
6703 BJ Wageningen

Tel: 0317 4 85770

Email:

martijn.duineveld@wur.nl

jaap.lengkeek@wur.nl

Voorwoord

Hoe kan men in een klein land als Nederland, met een grote bevolkingsdruk en veel ruimtelijke functies zoals wonen, werken, infrastructuur, landbouw, natuurontwikkeling en recreatie zo goed mogelijk gebruik maken van de beperkte ruimte? Deze vraag staat min of meer centraal in de huidige discussies over ruimtelijke ordening in ons land. Het antwoord op die vraag wordt vooral gezocht in slimme technische oplossingen om meer functies te combineren, zoals gebouwen over snelwegen, samengaan van waterhuishouding en natuurontwikkeling of het gebruiken van landbouwgrond voor wateropvang als de rivieren weer uit hun bedijkte beddingen dreigen te barsten. In onderzoek naar en beleid voor ‘meervoudig ruimtegebruik’ is inmiddels al veel geld gestoken door de overheid. Een belangrijk, maar nog onderbelicht aspect daarbij is de maatschappelijke acceptatie van allerlei vernieuwende ingrepen in de schaarse ruimte en de belevingswereld van burgers, die daaraan ten grondslag ligt. Wat vinden bewoners ervan als vlak bij hen een groot, wild natuurgebied wordt aangelegd en het water, dat nu juist zo’n duizend jaar met veel moeite buiten de deur is gehouden, plotseling weer dichtbij komt? Wat vinden boeren ervan als de verstedelijking zich over hun erfgoed gaat uitstrekken? In beleidsnota’s wordt meer en meer gewezen op het belang van beter inzicht in de belevingswereld van mensen. Maar veel is er nog niet over bekend. Daarbij doet zich steeds de vraag voor hoe eenduidig die belevingswereld is. Vindt iedereen hetzelfde, of is er sprake van verschillende betekenissen die aan eenzelfde ruimte worden toegekend?

Het rapport ‘Het beleefde land’ probeert te inventariseren hoe beleving en betekenisgeving aan de ruimte in verband gebracht kunnen worden met de vele functies die een gebied heeft en de veranderingen die daarin optreden, gepland of ongepland. Het vormt een onderdeel van een meer omvattend onderzoek naar (meervoudige) beleving en ruimtegebruik binnen het ‘Deltaprogramma Groene Ruimte, een onderzoeksprogramma van Wageningen Universiteit en Researchcentrum, waarin technische, maatschappelijke, ontwerpende en bestuurskundige aspecten in samenhang worden bestudeerd. De verkennende studie mondt uit in een beschouwing over onderzoeksthema’s die de moeite waard zijn om verder uit te werken. Het project heeft inmiddels een eerste vervolg

gekregen in de conferentie 'Het beleefde land', welke is georganiseerd door het Expertisecentrum Landschapsbeleving.

Het onderzoek is uitgevoerd door Ir Martijn Duineveld, verbonden aan de leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke Analyse van Wageningen Universiteit. Dank gaat uit naar Dr A. van den Berg en Drs P. Kersten, mede-begeleiders van het project.

Samenvatting

Binnen de thematiek van meervoudig ruimtegebruik (MR) is tot op heden relatief veel aandacht besteed aan de technische realisatie van MR. Vele nieuwe concepten van meervoudig ruimtegebruik hebben reeds het licht gezien en worden er internetsites gebouwd, vol plaatjes van architectonische hoogstandjes. Ook wordt er veel kennis ontwikkeld over de wijze waarop processen ten bate van meervoudig ruimtegebruik kunnen worden vormgegeven. De aandacht van Habiforum voor de ‘communities of practice’ is hiervan een goed voorbeeld. De gebruiker van de ruimte lijkt echter tot op heden grotendeels buiten spel te staan. Het belang ook kennis te nemen van diegene die de ruimte gebruikt en er betekenissen aan toekennen is essentieel. Niet alleen voor de gebruikers zelf maar in grote mate ook voor het slagen van meervoudig ruimtegebruik. Een aantal veelbelovende, innovatieve concepten van MR ondervinden weerstand bij de burgers. Een voorbeeld hiervan is de parkeergarage die men wilde gaan bouwen onder de grote markt in Groningen. Hierbij was het burgerverzet zo groot en zo goed georganiseerd dat het prachtige plan al in de voorfase is gesneuveld.

In het rapport ‘Het beleefde land’ staat de wijze waarop de burger de ruimte beleeft en er betekenissen aan toekent centraal. Het heeft als doelstelling het verkrijgen van inzicht in vraagstukken met betrekking tot MR die gerelateerd kunnen worden aan kwesties die betrekking hebben op de beleving van de gebruikers van de ruimte. Uit deze doelstelling is de volgende vraagstelling afgeleid: ‘Welke concepten van betekenisgeving (beleving) kunnen in verband worden gebracht met doelen van meervoudigheid’ Hieruit zijn de volgende drie deelvragen af te leiden. 1. ‘Wat zijn de doelen van meervoudige ruimtegebruik.’ 2. ‘Wat kan men verstaan onder beleving en betekenisgeving.’ 3. ‘Welke doelen van MR kunnen in verband worden gebracht met betekenisgeving en beleving.’ De drie vragen worden in drie afzonderlijke hoofdstukken beantwoord.

Meervoudig ruimtegebruik

In hoofdstuk twee wordt ingegaan op de verschillende doelen van meervoudig ruimtegebruik. Zo is MR voor sommigen niet meer dan het in meerdere lagen benutten van de ruimte en betekent MR voor anderen een manier van denken over ruimtelijke planprocessen. Of een manier om met verschillende actoren tot innovatieve ideeën te komen. Aangezien meervoudig ruimtegebruik steeds verschillend wordt ingevuld is het zaak de verschillende interpretaties van de term enigszins te ontwarren. Dit is gedaan door een onderverdeling te maken in 1. De beloftes die in naam van MR worden gedaan. 2. De wegen die moeten worden bewandeld wil MR een leidend uitgangspunt zijn in ruimtelijke planprocessen en 3. de concretisering van MR, het daadwerkelijk toepassen van MR in de praktijk.

Er kunnen twee soorten beloftes worden onderscheiden. Ten eerste veronderstelt men dat MR een antwoord kan zijn op de grote ruimtevraag die Nederland kent (Nederland komt volgens het ministerie van VROM een provincie

te kort). Ten tweede wordt er verondersteld dat MR voor ruimtelijke kwaliteit zorgt.

De weg die moet worden bewandeld, wil men MR kunnen toepassen in de praktijk van de ruimtelijke ordening, is ook tweeledig. Ten eerste zou ons monofunctionele ruimtelijk denken in functiescheiding moeten transformeren naar een multifunctioneel ruimtelijk denken. Ten tweede zou de weerslag van dit denken in de ordening van de beleids sfeer moeten veranderen. Er zouden nieuwe institutionele condities geschapen moeten worden als men meervoudig wil plannen.

De concretisering van meervoudig ruimtegebruik is het toepassen ervan in de praktijk van alledag. Het kan hier zowel gaan om inrichtingsvraagstukken als om sturingsvraagstukken. Tezamen vormen deze de planningsopgave. Inrichtingsvraagstukken hebben betrekking op het materiële object van de planning. Het gaat hier om het ontwikkelen van nieuwe plannen, ontwerpen, concepten, etc. die meervoudig van aard zijn. Zoals de varkensflat, de ondergrondse parkeer garage, het agrarisch landschap dat tevens als recreatiepark dient, etc. Sturingsvraagstukken hebben betrekking op de bestuurlijke processen. Binnen de thematiek van MR zijn deze processen van groot belang aangezien er bij de meervoudige inrichting van ruimte vaak meerdere actoren betrokken zijn.

Beleving

In het derde hoofdstuk wordt er een theoretisch kader geboden waarmee kan worden begrepen waarom verschillende mensen de ruimte totaal verschillend kunnen beleven. De werkelijkheid zoals deze zich bij mensen voordoet moet worden beschouwd als een sociale constructie. Dit kan worden verduidelijkt door een onderscheid te maken tussen werkelijkheid en realiteit. De realiteit is hetgeen zich buiten de mens bevindt. De fysieke weerstand (waar men tegen op kan botsen). De werkelijkheid is de wijze waarop wij deze fysieke weerstand waarnemen. Dat wil zeggen, wat wij als werkelijk ervaren is afhankelijk van de wijze waarop ons brein de prikkels uit de realiteit organiseert. Wat wij waarnemen als werkelijk is dus afhankelijk van de wijze waarop onze hersenen de prikkels uit de realiteit waarnemen. Onze werkelijkheid is afhankelijk van de betekenissen die wij toekennen aan de wereld. Omdat betekenissen voor een groot deel het resultaat zijn van sociale processen kan de werkelijkheid worden opgevat als een sociale constructie. Omdat betekenissen tussen culturen, tussen groepen mensen verschillen, kan worden gesproken van het bestaan van meerdere werkelijkheden.

Belevingsonderzoek is dan ook een onderzoek naar de constructies die verschillende groepen mensen hanteren van de werkelijkheid en de wijze waarop mensen, gestuurd door deze constructies, waarden toekennen aan de omgeving

Meervoudig ruimtegebruik en de beleving

In het vierde hoofdstuk worden de inzichten uit de twee voorgaande hoofdstukken bij elkaar gebracht. De in hoofdstuk twee onderscheiden beloftes, wegen en concretisering van MR passeren nogmaals de revue maar nu zullen ze worden geproblematiseerd en gerelateerd aan belevingskwesties.

De eerste belofte dat MR een bijdrage zou kunnen leveren aan het efficiënter benutten van de ruimte, kan moeilijk worden ontkend. Achter deze belofte ging het probleem schuil dat er in Nederland een ruimtetekort zou zijn. Steeds meer mensen wijzen er op dat er plek zat is. De volheid van ons land is overwegend een mentaal probleem. Sommige mensen beleven Nederland als vol. De vraag is dan niet langer of met MR de ruimte efficiënter kan worden benut, maar of men met MR het volgevoel zou kunnen wegnemen. Om dit te kunnen weten moet er inzicht komen in de wijze waarop mensen de volheid van ons land beleven.

De tweede belofte is dat MR voor kwaliteit zou zorgen. De term kwaliteit is door verschillende mensen geproblematiseerd en allen kwamen ze tot de conclusie dat kwaliteit afhankelijk is van degene die de kwaliteiten toekent. Ook uit hoofdstuk drie kan deze conclusie worden getrokken. Kwaliteit is eveneens een sociale constructie. Of een bepaalde toepassing van MR voor kwaliteit zal zorgen is dus niet intrinsiek afleidbaar aan het plan of het ontwerp. Wil men weten welke kwaliteiten door burgers aan de ruimte wordt toegekend dan zal men kennis moeten nemen van de beleving, de waarden die mensen aan de ruimte toekennen.

Gerelateerd aan de wegen van meervoudig ruimtegebruik zijn tal van belevingsvraagstukken te formuleren. Het gaat hier echter meer om de werkelijkheidsconstructies van de experts en beleidsmakers dan om die van de gebruikers van de ruimte. In deze paragraaf zullen dan ook geen potentiële onderzoeksvragen worden uitgewerkt.

De concretisering: Er zijn tal van inrichtingsvraagstukken die gerelateerd kunnen worden aan belevingskwesties, omdat er tal van toepassingen van MR zijn waarbij er gebruikers van de ruimte betrokken zijn. Zo kan worden gedacht aan de calamiteitenpolder, een MR idee dat enorme weerstand bij de bewoners oproept, het aanleggen van natuur nabij de steden, wat voor mensen uit een bepaald werkelijkheidsconstructies de belevingswaarden zou kunnen verhogen, maar ook voor angst zou kunnen zorgen. Ook de transformatie van het landelijk gebied naar consumptieruimte kan worden beschouwd een belevingskwestie.

Voor de sturingsvraagstukken om tot MR te komen zijn veel verschillende actoren nodig. Samen moeten ze tot een plan komen. Vaak lopen sturingsprocessen stuk op de verschillende werkelijkheidsconstructies van waaruit de actoren (onder)handelen. Onderzoek naar beleving en betekenisgeving zou een wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan de sturingsopgave in ruimtelijke planprocessen. Het zou de verschillende waarden van de verschillende actoren kunnen blootleggen, nog voor het spel der belangen gespeeld wordt. Ook zouden er interactieve communicatieprocessen kunnen worden ontworpen waarbinnen meer plaats is voor de verschillende belevingen van de betrokken actoren.

Conclusies en aanbevelingen

In dit rapport zijn verschillende invalshoeken gegeven om duidelijk te maken hoe divers de thema's van MR en daardoor de potentiële belevingsonderzoeken kunnen zijn. Concluderend kan worden gesteld dat er veel belevingskwesties zijn aan te wijzen binnen de thematiek van het meervoudig ruimtegebruik. De

belevingskwesties spelen met name bij de concrete toepassing van MR. De relatie tussen verschillende concrete toepassingen van MR en belevingsthema's verdienen dan ook nadere uitwerking. Hierbij zal per concreet geval moeten worden bekeken welke belevingsvraagstukken er zijn.

Inhoudsopgave

1 VOORWOORD	3
SAMENVATTING	5
INHOUDSOPGAVE	9
2 DE VOORBESPREKING	11
2.1 Inleiding	11
2.2 Probleemformulering	12
2.3 Doelstelling en vraagstelling	14
2.4 Opbouw van het rapport	14
3 MEERVOUDIG RUIMTEGEBRUIK	16
3.1 Inleiding	16
3.2 De beloften	17
3.3 De wegen	20
3.4 De concretisering	21
4 BELEVING	24
4.1 Inleiding	24
4.2 De constructie van de werkelijkheid	24
4.3 De werkelijkheid en de noodzaak van betekenissen	28
4.4 De sociale constructie van de werkelijkheid	31
4.5 De werkelijkheid in meervoud	31
4.6 Tot slot, het onderzoeksobject van de belevingsonderzoeker	33
5 MEERVOUDIG RUIMTEGEBRUIK & BELEVING	35

5.1	Inleiding	35
5.2	Belofte 1. Het volvraagstuk als belevingsvraagstuk	35
5.3	Belofte 2. MR en het begrip kwaliteit als belevingsvraagstuk	38
5.4	De wegen: Meervoudig (kunnen) denken en de beleving	42
5.5	De concretisering 1. Inrichtingsvraagstukken en de beleving	43
5.6	De concretisering 2. Sturingsvraagstukken en de beleving	46
6	DE NABESPREKING	47
6.1	Inleiding	47
6.2	De conclusies	47
6.3	Aanbevelingen	48
	BIBLIOGRAFIE	51

1 De voorbespreking

1.1 Inleiding

Wie de website van het ‘Comité Geen Gat in de Grote Markt’ bezoekt wordt verwelkomd met de overwinningssleus: ‘Groningen stemde Nee! en redt de Martinitoren ermee!’ en de uitslagen van het referendum over de bouw van de parkeergarage: ‘81.973 kiesgerechtigden en opkomst: 56,51% Ja: 18,79% dat zijn 15.579 stemmen. Een duidelijk nee: 81% dat zijn 66.394 stemmen.’¹ Mevrouw Miedema, de voorlichter van de dienst ruimtelijke ordening van de stad Groningen, heeft haar les geleerd:

‘De grote Markt is voor Groningers heilige grond. Ondanks alle gedegen onderzoek en rationele argumenten hebben we de angst voor extra verkeersdruk, verzakking van de Martinitoren en jarenlange bouwoverlast niet kunnen wegnemen. De emoties waren sterker, zo bleek bij het referendum. (...) ‘De fout die we ons in ons enthousiasme hebben gemaakt’, zegt Miedema, ‘is dat we achteraf gezien te snel naar een oplossing hebben toegewerkt. De dilemma’s waar we voor stonden, de marges waarbinnen keuzen en afwegingen gemaakt moesten worden, hebben we onvoldoende gedeeld met de burgers. Het gepresenteerde ontwerp was prachtig maar kwam naar buiten als een voldongen feit. We hebben mensen te weinig deelgenoot gemaakt van onze worsteling met de materie. (...) Zelfs het voorontwerp voor een plek die in de stad en ommeland zo’n emotionele lading heeft, vraagt om een sterk maatschappelijk draagvlak.’²

Het idee om een ondergrondse parkeergarage aan te leggen onder de grote markt in Groningen kan worden beschouwd als een concretisering van Meervoudig Ruimtegebruik (MR). De weerstand van de bewoners kan worden gezien als een belevingskwestie. Dit rapport gaat over de relatie tussen de doelen van meervoudig ruimtegebruik en de wijze waarop de gebruikers de meervoudig in(te)(ge)richte(n) ruimte beleven en er betekenissen aan toekennen.

Opzet hoofdstuk

In § 1.2 wordt ingegaan op de redenen die leiden tot de doelstelling en vraagstelling van dit rapport. In § 1.3 wordt de doelstelling en probleemstelling ge-

1 Zie: www.antenna.nl/gggm/

2 Punter, H. 2001. "Snelle halen. Terug bij af," in ROM Magazine, vol. 10.: 20-22

formuleerd. In § 1.4 wordt de opbouw van het vervolg van het rapport beschreven.

1.2 Probleemformulering

Meervoudig ruimtegebruik is het in meerdere lagen benutten van de ruimte. Er worden vier dimensies van MR onderscheiden:

1. Intensiveren van ruimtegebruik. (De efficiency verbetering van het ruimtegebruik van een functie.)
2. Verweven van ruimtegebruik. (Het gebruik van dezelfde ruimte door meerdere functies.)
3. Benutten van de derde dimensie. (Het stapelen van functie en ondergronds bouwen.)
4. Benutten van de vierde dimensie: de tijd. (Dat wil zeggen dat men verschillende functies aan een gebied toekent die op verschillende tijdstippen plaatsvinden binnen dezelfde ruimte.)

De vier dimensies zijn uitgangspunt in veel rapporten die zich richten op de technische realisatie van MR. Wilde concepten waarmee de ruimte efficiënter kan worden benut, worden met flitsende plaatjes gepresenteerd. Wolkenkrabbers die net zo hoog als diep zijn, ondergrondse autobanen, groen op de daken, parkeergarages, die, in geval van grote regenval, ook als waterbassin kunnen dienen, etc.¹ Daarnaast wordt er recentelijk ook veel aandacht geschonken aan de procesmatige kant van MR.² Want wil men de ruimte meervoudig bestemmen dan zal men in de praktijk met verschillende actoren gezamenlijk aan een plan moeten werken. Actoren met allemaal zo hun eigen referentiekaders en belangen. Een goede sturing van het proces is dan onontbeerlijk.

Het onderwerp dat in dit rapport centraal staat heeft lange tijd buiten de schijnwerpers van de pleitbezorgers van meervoudig ruimtegebruik gestaan: de sociaal/culturele inbedding van MR. Op een handjevol rapporten na zoals: 'Mens en ruimte'³, de publicatie 'Nova Cura' en het essay 'De hoed en de rand'⁴, zijn er zover wij weten over dit onderwerp geen publicaties te vinden.

1 Zie ondermeer: www.multiplespace.com, www.habiforum.nl, Brink, A. H., M. Gerkes, and A. P. Nieuwenstein. 2000. Inspiratieboek intensief ruimtegebruik op bedrijventerreinen. 's-Gravenhage: Ministerie van VROM.

Jansen, E., and I. Sudmeier. 1999. Het gelaagde landschap: meervoudig ruimtegebruik in perspectief. Gouda: Expertisenetwerk Meervoudig Ruimtegebruik.

NIROV. 2001. Nova Terra: kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik.

2 Zie ondermeer: EMR. 1998. Businessplan Expertisenetwerk Meervoudig Ruimtegebruik. Gouda: Habiforum.

Jong, d., W.M., and W. G. M. Salet. 2000. Institutionele Condities voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau. Gouda: Habiforum.

3 VROM. 2000a. Mens en ruimte : essay over de sociale dimensie van intensief ruimtegebruik. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Centrale Directie Communicatie.

4 NIROV. 2001. Nova Terra: kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik.

Aandacht voor de gebruikers van de ruimte

De lacune betreft de aandacht voor de gebruikers van de ruimte wordt ondermeer onderkend door Hoekstra, Sijmons en Feddes, de auteurs van het recent gepubliceerde essay 'de Hoed en de Rand'. Zij zijn in opdracht van Habiforum en de RPD op zoek gegaan naar de maatschappelijke verankering van meervoudig ruimtegebruik. Meervoudig ruimtegebruik is volgens de auteurs een zaak die iedereen raakt:

'StIR, IVS en Habiforum moeten hun werkterreinen verbreden van een specialistische kring naar grote groepen in de samenleving. (...) Tot nu toe spitst de aandacht voor IR (intensief ruimtegebruik) & MR zich toe op een specifieke fase in het ruimtegebruik, namelijk de fase van investering, project ontwikkeling, ontwerp en bouw. Omdat de gebruiksmogelijkheden van een plek dan ingrijpend kunnen veranderen, zijn het (...) sleutelmomenten in de gebruiksgeschiedenis. Toch moeten we beseffen dat hiermee het grootste deel van het ruimtegebruik en de meerderheid van de ruimtegebruikers buiten spel zijn gebleven. In feite wordt niet de gebruiker, maar de bezitter van de ruimte als handelend personage benaderd. Niet het gebruiken van de ruimte staat centraal, maar het verantwoord uitoefenen van de eigendomspositie door middel van programma en vormgeving. (...) [Recht doen aan de gebruikers] vereist een pluralistische cultuurbenadering, met een grotere verscheidenheid aan doelgroepen, referenties, wetenschappelijke kennisdomeinen, strategieën en communicatiemiddelen.'¹

'Het is niet moeilijk om duidelijk te maken dat intensief en meervoudig ruimtegebruik een zaak is die iedereen raakt- in de manier waarop wonen, werken, recreëren, reizen, in de manier waarop we de ruimte gebruiken, ervaren, voor ons zelf toe-eigenen en met elkaar delen. Deze feitelijke betrokkenheid van zeer veel mensen, vanuit velerlei invalshoeken, belangen en wensen, zou in de aanpak van de vraagstukken rond IR/MR kunnen en moeten worden gemobiliseerd.'²

'ISV en Habiforum zullen zich moeten openstellen voor een pluralistische cultuurbenadering, met andere doelgroepen, culturele en maatschappelijke referenties (...) We zullen een nieuwe interesse moeten ontwikkelen de verschillen in cultuur van de ontwikkelaar en de cultuur van de gebruiker (...).'³

1 Feddes, F. 2001. De vele ankers van intensief en meervoudig ruimtegebruik. Nova Terra : kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik.

2 Hoekstra, J. D., D. Sijmons, and F. Feddes. 2001. De Hoed en de Rand. Utrecht: H+N+S.: 4

3 Ibid.: 10

In een notendop schetsen de bovenstaande citaten de problematiek waar het in dit rapport om te doen is; recht doen aan de gebruikers van de meervoudig in(te)(ge)richte(n) ruimte.

Het is niet alleen in het belang van de gebruikers zelf dat zij betrokken worden bij MR. Ook als men MR leidend uitgangspunt wil laten zijn bij planning en ontwerp is het van groot belang kennis te hebben van de wijze waarop de gebruikers betekenissen toekennen aan de ruimte en deze beleven. MR wil nog wel eens stuk lopen op de aversie van actoren, zoals uit het voorbeeld van de Grote Markt blijkt.

In een maatschappij met steeds mondigere burgers is het van belang te weten hoe deze mensen de ‘fantastische’ plannen zullen beleven. De beleving van de gebruikers van de ruimte kan niet zonder meer worden genegeerd. Welke kwaliteiten worden er bijvoorbeeld door de burger aan de ruimte toegekend? Hoe beleven mensen een meervoudig ingerichte ruimte, welke waarden hechten sommigen aan bepaalde plekken? En in hoeverre kan MR recht doen aan die waarden? Neem bijvoorbeeld de Groningse kwestie. Geloofden de Groningers werkelijk dat de Martinitoren scheef zou zakken of ging er achter dit argument misschien wel diepere emotionele betekenissen schuil die de burgers aan het plein toekennen?

1.3 Doelstelling en vraagstelling

Wil men een antwoord geven op vragen zoals bovenstaande, dan zal men weet moeten hebben van de wijze waarop mensen de ruimte beleven, er verschillende waarden aan toekennen. De doelstelling van het onderzoek is: Het inzicht verkrijgen in vraagstukken met betrekking tot MR die gerelateerd kunnen worden aan de beleving en betekenisgeving van de gebruikers van de ruimte. De probleemstelling die uit de doelstelling is afgeleid luidt: Welke concepten van betekenisgeving (beleving) kunnen in verband worden gebracht met doelen van meervoudigheid. De volgende deelvragen zijn hieruit af te leiden.

- Wat zijn de doelen van meervoudig ruimtegebruik. (Op welke wijzen wordt de term MR geïnterpreteerd.)
- Wat kan men verstaan onder beleving en betekenisgeving
- Welke doelen van MR kunnen in verband worden gebracht met betekenisgeving en beleving.

1.4 Opbouw van het rapport

In het volgende hoofdstuk (H2) zal worden ingegaan op de diverse wijzen waarop het begrip meervoudig ruimtegebruik kan worden geïnterpreteerd. Er wordt ingegaan op de problemen die door de pleitbezorgers van MR worden geconstateerd en de beloftes die in naam van MR worden gedaan om deze problemen aan te kunnen pakken. In hoofdstuk 3 wordt aangegeven wat het domein is van het belevingsonderzoek onderzoek. Er zal een theoretisch kader

worden gepresenteerd waarin het idee centraal staat dat verschillende groepen mensen op verschillende wijze kennis, normen en waarden construeren over het landschap. In het daaropvolgende hoofdstuk (H4) wordt de theorie over de meervoudige werkelijkheid gerelateerd aan de verschillende thematieken van meervoudig ruimtegebruik. In het laatste hoofdstuk (H5) worden de belangrijkste conclusies getrokken en een aantal aanbevelingen gedaan voor vervolg onderzoek.

2 Meervoudig ruimtegebruik

2.1 Inleiding

De term ‘Meervoudig Ruimtegebruik’ kan op velerlei manieren worden geïnterpreteerd. Voor sommigen is het een methode waarmee door technische ingrepen op een meervoudige wijze gebruik kan worden gemaakt van de ruimte met als resultaat dat verschillende ruimteclaims minder ruimte innemen. Voor anderen heeft de term een vrijblijvender karakter. MR wordt dan beschouwd als ‘een strategisch algemeen toepasbaar ruimtelijk concept. (...) een metafoor die in woord en beeld richting geeft aan het denken over en handelen ten aanzien van het gebruik van de ruimte’¹ Voor anderen is MR een concept dat als stimulator voor innovatieve ideeën functioneert. Weer anderen spreken over MR als een denkwijze die het huidige monofunctionele ordeningsdenken zou moeten vervangen.

Aangezien het doel van dit onderzoek is de doelen van meervoudigheid te relateren aan het belevingsonderzoek, is het zaak de kluwen aan ideeën, concepten, beelden, voorstellingen, die aan het begrip MR kleven enigszins te ontwarren. In dit eerste hoofdstuk wordt dit gedaan door naar aanleiding van diverse publicaties over MR een structuur te formuleren. De structuur wordt bepaald door drie componenten die zijn te onderscheiden binnen de thematiek van MR. Dit zijn:

- De beloftes van MR: Wat denkt men met MR te kunnen doen?
- De wegen: Wat moet er gebeuren om MR te laten functioneren?
- De concretisering: Hoe wordt (kan) MR (worden) toegepast?

Hoewel de drie componenten worden onderscheiden zijn ze nauw aan elkaar gerelateerd en beïnvloeden ze elkaar onderling.

Opzet hoofdstuk

De opzet van dit hoofdstuk is gelijk aan de bovenstaande structuur. In de eerste paragraaf (§ 2.2) wordt er ingegaan op twee grote beloften die vaak in een adem worden genoemd met MR. Het zou een oplossing zijn voor de enorme hoeveelheid ruimteclaims en MR zou de kwaliteit van de leefomgeving vergroten. In § 2.3 zal worden ingegaan op de wegen die moeten worden bewandeld om MR als uitgangspunt te krijgen bij ruimtelijke ontwikkelingen. Zo moet het ruimtelijke ordeningsdenken van mono naar meervoudig transformeren en moet de institutionele weerslag van dit denken in het beleid worden aangepast. In § 2.4 wordt ingegaan op de concretisering van Meervoudig ruimtegebruik. Hierbij zal het gaan om zowel sturingsvraagstukken als inrichtingsvraagstukken.

¹ Ark, R. G. H., van. 2001b. Meervoudig ruimtegebruik in de groene ruimte: systeeminnovaties en gebiedsgerichte afsprakenkaders.

2.2 De beloften

Het idee MR is niet uit de lucht komen vallen, maar is 'een antwoord op het snel nijpende wordende ruimtegebrek in ons land en daarmee samenhangend het verlies aan ruimtelijke kwaliteit.'¹ Meervoudig ruimtegebruik is, zoals uit de inleiding bleek, het in meerdere lagen benutten van de ruimte. Verondersteld wordt dat hiermee de ruimtedruk kan worden verminderd en de efficiëntie in het gebruik van de schaarse ruimte kan worden vergroot. In recente publicaties, die mede zijn mogelijk gemaakt door het StIR en Habiforum, gepostuleerd dat MR een wezenlijke bijdrage kan leveren aan de ruimtelijke kwaliteit.² In de volgende twee sub-paragrafen zullen deze twee 'beloftes' van meervoudig ruimtegebruik nader worden toegelicht.

2.2.1 MR als mogelijkheid de ruimte efficiënter te benutten

Centraal in de diverse noties over MR staat de gedachte dat er, binnen de randvoorwaarden van het gegeven oppervlak van de fysieke ruimte, een toename is van het aantal ruimteclaims. Dit kunnen zowel kwantitatieve- als kwalitatieve claims zijn. 'Kwalitatieve ruimte claims zijn gericht op beleving, leefbaarheid en duurzaamheid' Bijvoorbeeld het toegankelijk en aantrekkelijk maken van het landelijk gebied om de belevingswaarde te verhogen.³ De behoefte aan ruimte wordt door velen onderkend. Zo wordt er door het ministerie van VROM op gewezen dat als men wil recht doen aan alle ruimteclaims in Nederland er een provincie ter grootte van Utrecht nodig is.⁴ Zowel kwalitatieve ruimteclaims als kwantitatieve ruimteclaims worden veroorzaakt door een aantal ontwikkelingen.⁵ Dit zijn ondermeer:

- De rol van de Europese eenwording en de daaraan gerelateerde te verwachten economische ontwikkeling in Nederland.

1Habiforum. 2001. Meervoudig Ruimtegebruik. Kansen en belemmeringen. Gouda: Habiforum.: 1

2 Ibid.

Hooimeijer, P., H. Kroon, and J. Luttkik. 2001. Kwaliteit in meervoud : conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik. Gouda: Habiforum., www.habiforum.nl

3 Luttkik, J., and A. Valk, van der. 2000. "Meervoudig ruimtegebruik in de groenblauwe ruimte," in Institutionele Condities voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau. Edited by d. Jong, W.M. and W. G. M. Salet. Gouda: Habiforum.: 42

4 Zie voor berekening van het VROM, hoofdstuk 4 van de Vijfde nota

5 Er is echter een factor die de kwalitatieve ruimteclaim doet afnemen, dat is het vrijkomen van agrarische gronden. (Habiforum. 2001. Meervoudig Ruimtegebruik. Kansen en belemmeringen. Gouda: Habiforum.)

- Stedelijke functies worden steeds minder geconcentreerd in de steden maar verspreiden zich, door ondermeer de toenemende mobiliteit.¹
- Volgens Luttik en van der Valk staat de blauwgroene ruimte door middel-puntvliegende verstedelijking en stedelijke netwerkvorming onder toenemende druk.²
- De bevolking zal tot 2020 groeien (daarna valt een afname te verwachten door de vergrijzing.).
- Er is een groei van de economie, een groei van dienstensector, groei van bedrijfsruimte, etc.
- Er is een toename van infrastructuur door toename van de mobiliteit.
- Er is sprake van vergaande individualisering.
- Er is een toename van de recreatiebehoefte.³
- Er is ruimte nodig voor water. Dit zowel als duurzame oplossing voor de verdroging als voor de hoogwater problematiek. Water wordt steeds vaker ingezet als ordenend principe.
- Een belangrijke kwalitatieve ruimteclaim is ook de vraag naar een belevenwaardig landschap. Er wordt door sommigen gesproken over de opkomst van de belevenismaatschappij. Zo wordt het landelijk gebied niet langer enkele als productieruimte voor agrarische producten beschouwd maar steeds vaker als een consumptieruimte waar de stedeling zijn vrije tijd kan doorbrengen.⁴

Met het concept MR denkt men het hoofd te kunnen bieden aan deze verschillende ruimteclaims. Door ondermeer de genoemde ruimteclaims op elkaar af te stemmen, te integreren, te laten overlappen, boven en onder elkaar te situeren, etc. kan er ruimte worden geschapen voor de claims. Dat is de eerste belofte van MR.

1 Ark, R. G. H., van. 2001a. Gebiedsgerichte afsprakenkaders en meervoudig ruimtegebruik in de groene ruimte. Raamwerk voor onderzoek. Wageningen Universiteit (Ongepubliceerd).

2 Luttik, J., and A. Valk, van der. 2000. "Meervoudig ruimtegebruik in de groenblauwe ruimte," in *Institutionele Condities voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau*. Edited by d. Jong, W.M. and W. G. M. Salet. Gouda: Habiforum.: 41, Jong, d., W.M., and W. G. M. Salet. 2000. *Institutionele Condities voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau*. Gouda: Habiforum.

3 Zie voor een cijfers betreft met ruimteclaims Hoekstra, J. D., D. Sijmons, and F. Feddes. 2001. *De Hoed en de Rand*. Utrecht: H+N+S. VROM. 2000b. Vijfde nota.

4 INGRA. 2001. 3D: Dynamische Duurzame Delta (Expression of interest in het kader van ICES/KIS-3 Investeringsimpuls). Den Haag: InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Jacobs, M. H., J. Lengkeek, and M. Brinkhuijsen. 2002. *De groene ruimte in de belevenismaatschappij*. Wageningen: Ongepubliceerd.

2.2.2 MR als mogelijkheid de kwaliteit van de leefomgeving te verhogen

Hoewel MR in de eerste instantie als voornaamste doelstelling had de diverse ruimteclaims te faciliteren, wordt de doelstelling van MR in toenemende mate geformuleerd als het verhogen van de ruimtelijke kwaliteit:¹

‘Meervoudig ruimtegebruik is het samengaan van verschillende functies in een bepaalde ruimte. Meervoudig ruimtegebruik is geen doel op zich, maar een ambitie en strategie om een zo hoog mogelijk rendement te realiseren uit concrete ruimtelijke investeringen. Hierbij moet rendement zeker niet alleen in economische termen worden begrepen, maar ook in termen als sociale en culturele vitaliteit. Samengevat: meervoudig ruimtegebruik voor ruimtelijke kwaliteit.’²

En:

‘Meervoudig ruimtegebruik wordt vaak gezien als antwoord op de dringende behoefte aan ruimte. Natuurlijk is ruimtewinst een belangrijke opbrengst van meervoudig ruimtegebruik. Het is belangrijk om ruimte ‘over’ te houden, om ruimte voor toekomstige ontwikkelingen veilig te kunnen stellen. Maar dit moet niet worden gezien als belangrijkste argument. (...) Het moet gezien worden als middel om te komen tot een hogere ruimtelijke kwaliteit in een gebied. Meervoudig ruimtegebruik moet een zekere meerwaarde geven ten opzichte van ‘normaal ruimte’ gebruik en mag dus alleen als oplossing gelden als dit de kwaliteit van de leefomgeving kan bevorderen. De ruimte intensief mengen of ondergronds bouwen is nog geen voorwaarde voor ruimtelijke kwaliteit.’³

En wie een bezoek brengt aan de website van Habiforum of een van hun publicaties openslaat zal het woord ‘kwaliteit’ snel tegenkomen. ‘Meervoudig ruimtegebruik voor kwaliteit’ is hun slogan.⁴

1 Zie o.a.: Hooimeijer, P., H. Kroon, and J. Luttik. 2001. Kwaliteit in meervoud : conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik. Gouda: Habiforum., Vliet, v., M.E. 2000. Dubbel zinnig. Onderzoek naar de bijdrage van meervoudig ruimtegebruik aan ruimtelijke kwaliteit. Gouda: Habiforum.

2 www.habiforum.nl

3 Vliet, v., M.E. 2000. Dubbel zinnig. Onderzoek naar de bijdrage van meervoudig ruimtegebruik aan ruimtelijke kwaliteit. Gouda: Habiforum.: 31

4 EMR. 1998. Businessplan Expertisenetwerk Meervoudig Ruimtegebruik. Gouda: Habiforum.

Habiforum. 2001. Meervoudig Ruimtegebruik. Kansen en belemmeringen. Gouda: Habiforum., www.habiforum.nl

2.3 De wegen

Hoewel er op bovenstaande beloften kritiek is te leveren en ze nader geproblematiseerd kunnen worden (zie H4) zullen ze vooralsnog als gegeven worden beschouwd. De volgende vraag kan dan ook worden gesteld: 'Welke wegen moeten worden bewandeld om MR uitgangspunt te laten zijn in ruimtelijke plannen?' De vraag kent een tweeledig antwoord dat zowel betrekking heeft op de wijze waarop men binnen het beleidsterrein van de ruimtelijke ordening over de ruimte tracht te denken, als op de wijze waarop deze gedachte is ingekaderd binnen het institutionele veld van de ruimtelijk ordening:

'Het denken in gescheiden functie is diep geworteld in de planologie. Monofunctionele zondering en functiescheiding zijn nog altijd belangrijke ontwerpprincipes voor ruimtelijke inrichting. In de planologie wordt nog steeds gedacht in vlakken waarbij elk vlak bestemd wordt voor een functie (...) Het denken in gescheiden functies vindt zijn weerslag in de ordening van de beleidsfeer die sturend werkt op de inrichting (...).'¹

In de volgende twee sub-paragrafen zal op de twee bovenstaande punten nader worden ingegaan.

2.3.1 Meervoudig (kunnen) denken

'Meervoudig ruimtegebruik betekent een omslag in het denken over ruimtelijke en stedenbouwkundige planvorming, dat bijna een eeuw gericht was op het principe van functiescheiding. Het kan worden gezien als eindpunt van een door efficiëntie en leefbaarheid gedreven monofunctioneel denken dat haar grenzen bereikt heeft.'²

Er wordt door diverse auteurs op gewezen dat MR pas mogelijk is als men het oude (plannings)denken in gescheiden functies achter zich laat en men meervoudig gaat denken. Het ruimtelijk denken zal moeten transformeren van een denken in gescheiden functies (het enkelvoudig denken) naar een multifunctioneel denken waarbij de integratie en verweving van functies centraal staat. Volgens sommigen zit het denken in gescheiden functies diepgeworteld in onze geest.

Het belang van de transformatie van ons 'ruimte denken' is ook terug te vinden in de werkwijze van Habiforum, het kennisnetwerk voor MR. Zij onderscheiden drie sporen, Kennisontwikkeling, Innovatieve concept ontwikkeling

1 Luttik, J., and A. Valk, van der. 2000. "Meervoudig ruimtegebruik in de groenblauwe ruimte," in *Institutionele Conditie voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau*. Edited by d. Jong, W.M. and W. G. M. Salet. Gouda: Habiforum.: 43

2 Habiforum. 2000. *Nova cura : over meervoudig ruimtegebruik*. Utrecht: Lemma.

en Bewustwording.¹ Met het derde spoor 'wil Habiforum bereiken dat MR over enkele jaren bij alle betrokkenen een leidend uitgangspunt is bij het oplossen van vraagstukken.'²

2.3.2 Meervoudig (kunnen) sturen

Het denken in gescheiden functies heeft zijn weerslag in de bestuurlijke en constitutionele verhoudingen. Zelfs al zouden men als door een wonder niet langer in gescheiden functies denken dan zou onze ruimtelijke inrichting nog niet volledig meervoudig kunnen worden omdat institutionele kaders volgens dit traditionele denken zijn ingericht. Wil men volledig meervoudig gaan plannen dan moeten de verhoudingen, de kaders en de strategieën worden aangepast.³

Er is dan ook een vraag naar de ontwikkeling van nieuwe sturingsconcepten. Binnen de Wageningen UR, bijvoorbeeld, is een AIO aan het werk gezet om zich vier jaar lang te gaan bezig houden met 'gebiedsgerichte afspraken kaders.' Dit is een beleidsinstrument waarmee verschillende actoren van verschillende (beleidssectoren) worden gestimuleerd om gezamenlijk tot een intergraal en meervoudig plan te komen.⁴ Het ontwikkelen van instrumenten om meervoudig te kunnen denken en sturen kan onder het kopje concretisering worden geplaatst. Er zal dan ook in de volgende paragraaf op worden terug gekomen.

2.4 De concretisering

Als de wegen eenmaal zijn bewandeld en men bereid is 'meervoudig' te denken en hiervoor ook de institutionele mogelijkheden zijn kan men MR gaan concretiseren. De concretisering van MR hebben betrekking op zowel de inrichtingsvraagstukken als sturingsvraagstukken. Samen vormen deze de planningsopgave.⁵ De planningsopgave kan volgens Hidding⁶ worden omschreven als het slaan van een brug tussen beide vraagstukken.

In de volgende sub-paragrafen volgt een toelichting op beide vraagstukken.

1 Zie www.habiforum.nl

2 Habiforum folder 2000

3 Luttk, J., and A. Valk, van der. 2000. "Meervoudig ruimtegebruik in de groenblauwe ruimte," in *Institutionele Condities voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau*. Edited by d. Jong, W.M. and W. G. M. Salet. Gouda: Habiforum.

4 Ark, R. G. H., van. 2001a. *Gebiedsgerichte afsprakenkaders en meervoudig ruimtegebruik in de groene ruimte*. Raamwerk voor onderzoek. Wageningen Universiteit (Ongepubliceerd).

5 Hidding, M. C. 1997. *Planning voor stad en land*. Bussum: Coutinho.

6 Ibid.

2.4.1 Inrichtingsvraagstukken en MR

‘De inrichtingsopgave richt zich op het materiële object van planning (de fysieke organisatie). Het gaat daarbij vooral om inhoudelijke kennis van de wijze waarop de ruimteclaims kunnen worden geaccommodeerd, zoals de financiële en technische mogelijkheden, de benodigde maatregelen, de verwachte effecten, e.d.’¹

Onder inrichtingsvraagstukken kunnen allerlei technisch georiënteerde concepten worden verstaan die meervoudig van aard zijn. Er zijn vele innovatieve concepten, plannen en ontwerpen ontwikkeld die een meervoudig karakter hebben. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in publicaties als het ‘Inspiratieboek intensief ruimtegebruik op bedrijventerreinen’,² 65x intensief ruimtegebruik: nominaties 1998: voorbeeldprojecten intensief ruimtegebruik³ en ‘Natuur over wegen’⁴.

De inrichtingsvraagstukken kunnen zowel betrekking hebben op een meer abstract algemeen geldend niveau als op een concreet toegepast niveau.

Abstract conceptueel niveau

Plannen die een algemene geldigheid hebben kunnen worden geplaatst onder het kopje ‘abstract conceptueel niveau’. Dat wil zeggen dat de ideeën of concepten niet specifiek betrekking hebben op een specifieke regio maar dat ze bestaan uit algemene oplossingen voor bepaalde problemen. Onder de noemer MR zijn er de afgelopen jaren met betrekking tot diverse ruimtelijke kwesties diverse vernieuwende, soms uitdagende, concepten verzonnen.

Een voorbeeld hiervan is het rapport ‘Drijvend land en Pekelvles’⁵ Na een brainstormsessie van ‘experts’ werden ondermeer de volgende innovaties verzonnen: Waterberging op daken van huizen, in spouwmuren, in bergingskelders, op schoolpleinen, sportparken, in parkeergarages, etc. Daarnaast werd een oud concept als ‘wonen op terpen’ nieuw leven ingeblazen. Ook werden er ideeën voor drijvende eilanden geopperd en het idee van de calamiteitenpolders verdedigd.

1 Ark, R. G. H., van. 2001b. Meervoudig ruimtegebruik in de groene ruimte: systeeminnovaties en gebiedsgerichte afsprakenkaders.

2 Brink, A. H., M. Gerkes, and A. P. Nieuwenstein. 2000. Inspiratieboek intensief ruimtegebruik op bedrijventerreinen. 's-Gravenhage: Ministerie van VROM.

3 VROM. 1998. 65x intensief ruimtegebruik : nominaties 1998 : voorbeeldprojecten intensief ruimtegebruik. Rotterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting.

4 Bekker, H., B. v. d. Hengel, H. v. Bohemen, F. Mutsaers, M. Gardenier, and V. v. d. Broek. 1995. Natuur over wegen = Nature across motorways. Delft: Rijkswaterstaat DWW.

5 MR+W, P. 2001. Drijvend land en pekelfles : ideeën over meervoudig ruimtegebruik met waterberging als een van de ruimtegebruikfuncties : een ideeënschetsboek: Projectteam MR+W.

Concreet toegepast niveau

Op het concrete schaalniveau gaat het om concepten van MR die kunnen worden gerelateerd aan regio-specifieke ruimtelijke vraagstukken. MR wordt dan als concept gebruikt om concrete ruimtelijke problemen op te lossen. Het is op dit concrete schaalniveau dat er kan worden uitgemaakt of een bepaalde vorm van MR kwaliteit biedt binnen de specifieke context. Binnen Habiforum wordt in toenemende mate gewerkt in de zogenaamde ‘communities of practice’. Mensen vanuit verschillende disciplines werken daar samen aan specifieke projecten.¹

2.4.2 Sturingsvraagstukken en MR

‘De stuuropgave is verbonden met de bestuurlijke aspecten. De aandacht richt zich daarbij op de actoren en de verbanden waarin deze opereren.’² Onder sturingsvraagstukken kunnen processen worden verstaan die nodig zijn om voor een bepaald concept van meervoudigheid tot een bepaalde uitwerking te komen.

Zoals gezegd kan MR ook worden beschouwd als strategie om met verschillende actoren een ruimtelijk probleem aan te pakken. Een strategie waarmee een bepaalde meerwaarde kan worden gecreëerd ten opzichte van de oude werkwijze die uitging van functiescheiding en een monofunctioneel gebruik van de ruimte. Het gaat hier nadrukkelijk om het samenwerken van partijen die binnen een monofunctionele benadering van het landschap min of meer afzonderlijk zouden opereren. De processen hebben wel als doel een meervoudig gebruikt landschap te creëren, maar MR dient hier ook een doel op zichzelf namelijk: het genereren van een proces. Naast de eerder genoemde Van Ark (die een beleidsinstrument ontwikkelt) denken mensen als Teisman³, van Woerkum⁴, na over nieuwe vormen van sturing waarbij het betrekken van verschillende actoren centraal staat. Daarbij richt de aandacht zich met name op de participatieve of interactieve planvorming.

1 Zie www.habiforum.nl

2 Ark, R. G. H., van. 2001a. Gebiedsgerichte afsprakenkaders en meervoudig ruimtegebruik in de groene ruimte. Raamwerk voor onderzoek. Wageningen Universiteit (Ongepubliceerd).

3 Edelenbos, J., G. R. Teisman, and M. Reuding. 2001. Interactieve beleidsvorming als sturingsopgave. Den Haag: InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.

4 Woerkum, C. J. v. 2000. Communicatie en interactieve beleidsvorming. Alphen aan den Rijn: Samsom.

3 Beleving

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt meervoudig ruimtegebruik even gelaten voor wat het mogelijk zou kunnen zijn en wordt er ingegaan op de beleving. In het hoofdstuk zal een theoretisch kader worden uitgewerkt waarmee kan worden verklaard waarom verschillende mensen de wereld verschillend kunnen beleven. Dit wordt gedaan door te laten zien dat de werkelijkheid zoals deze door mensen wordt beleefd moet worden beschouwd als een sociale constructie. Hierdoor is het mogelijk dat verschillende mensen verschillende werkelijkheden waarnemen.

Opzet hoofdstuk

In de volgende paragraaf (§ 3.2) zal worden ingegaan op de vraag in hoeverre de mens de realiteit kan kennen. Er zal worden geconcludeerd dat de werkelijkheid zoals deze aan ons verschijnt moet worden beschouwd als een constructie. In §3.3 zal blijken dat processen van betekenis onlosmakelijk verbonden zijn met de werkelijkheidsconstructies. In § 3.4 zal worden beargumenteerd dat de onze constructie van de werkelijkheid voor een groot deel afhankelijk is van sociale processen. Er kan dan ook worden geconcludeerd dat de werkelijkheid als een sociale constructie moet worden beschouwd. In § 3.5 zal worden ingegaan op het gegeven dat verschillende groepen mensen verschillende werkelijkheidsconstructies kunnen hebben. In de laatste paragraaf (§3.6) zullen de conclusies uit dit hoofdstuk worden vertaald naar het onderzoeksobject van de belevingsonderzoeker. Door de belevingsonderzoeker te situeren ten opzichte van andere wetenschappers zal diens rol uit de doeken worden gedaan.

3.2 De constructie van de werkelijkheid

In de jaren zeventig deed Löfgren, die tegenwoordig professor aan de Universiteit van Lünd is, voor enige tijd veldwerk in een dorpje aan de Zweedse westkust. Hij zegt daarover:

‘During my stay I was struck by the highly varied ways in which different groups not only used the landscape but also perceived it. There were farmers, fishermen and groups of tourists moving around in the same terrain, but they walked in to-

*tally different mindscapes: their perceptions of the useful and the useless, order and disorder, pleasant and unpleasant in the landscape were not the same.'*¹

Hij komt tot de conclusie dat de waarde van een landschap niet aan het landschap zelf is af te lezen, maar dat één en hetzelfde landschap, door verschillende groepen, in verschillende tijden, zeer uiteenlopend gewaardeerd kan worden:

*'Over the centuries, the same piece of land can be given new meaning and content and thus communicate totally different experiences and emotions.'*²

Wil men het empirische gegeven dat verschillende groepen mensen totaal verschillende betekenissen toekennen aan het landschap, het landschap verschillend beleven en waarden begrijpen, dan moet worden begonnen met het nader onderzoeken van het door Löfgren gemaakte onderscheid tussen 'landscape' en 'mindscape'. Ofwel: 'het landschap als fysieke realiteit' (dat de realiteit kan worden genoemd) en 'het landschap zoals het door mensen wordt beleefd' (dat de werkelijkheid kan worden genoemd):

'we have to distinguish between the world as the domain of our experience (actuality, Wirklichkeit; W) and the world as the domain of things in themselves (realität; R):

– *Realität- from the Latin 'res' (thing) connotes the ontologically given environment every realist makes reference to. By 'ontology' we refer to the philosophical tradition of claim-ing the existence and recognizability of an independent world outside, the existence of things in themselves (Ding an sich in the sense of Kant)(...)*

– *Wirklichkeit (actuality) on the other hand stemming from the German verb 'wirken', meaning to have an effect on- can be used to designate the 'constructed' world in our minds, made up by our experiences and (genetic) predispositions.*³

Met andere woorden, de 'realiteit' kan worden beschouwd als *die Dinge an sich*. De 'werkelijkheid' kan worden beschouwd als hetgeen zich in ons hoofd voor doet als werkelijk.

Er zijn verschillende theorieën over deze relatie tussen W en R. Er zal achterenvolgens worden ingaan op de volgende visies:

- Het solipsisme ($W = W$)
- Het radicaal realisme ($W = R$)
- De klassieke representatie theorie ($W = f(R)$)

1 Löfgren. 1994. Die wahre landschaft ist im Kopf. Topos. European Landscape Magazine 6:6-14.

2 Ibid.

3 Riegler, A., M. F. Peschl, and A. v. Stein. 1999. Understanding representation in the cognitive sciences: does representation need reality? New York: Kluwer Academic/Plenum.: 9 (www.univie.ac.at/cognition/books/representation/peschlriegler.pdf)

- De contextafhankelijke representatie ($W = f(R, O, C)$)
- Het radicaal constructivisme ($W = f(W, E, P)$)

Het solipsisme

Een van de meest extreme visies is die van het solipsisme, ‘afgeleid van het Latijn *solus ipsus* ofwel ‘alleen ikzelf’¹. Volgens de solipsisten bestaat de wereld enkel in ons hoofd. Wij verbeelden ons de realiteit waarin wij leven, onafhankelijk van een wereld buiten ons. U verbeeldt zich dat u deze tekst leest en ik verbeeld mij dat ik nu mijn vingers laat neerdalen op het toetsenbord van mijn computer. De bewustzijnstoestanden hebben een strikt privé karakter die onoverbrugbaar zijn met de buitenwereld. Een solipsist zal dan ook nooit de relatie kunnen onderzoeken van W en R omdat er volgens hem enkel W bestaat.

Deze radicaal anti-realistische theorie wordt slechts door weinigen serieus aangehangen. Het is een spannende filosofie voor rond het kampvuur, dat wel. In dit rapport zal het bestaan van de ‘buitenwereld’ dan ook niet worden ontkend. Er bestaat zoiets als een realiteit onafhankelijk van onze waarneming. Een realiteit die er ook is als wij er ons niet bewust van zijn. Een realiteit die er was voor onze geboorte en die er na onze dood zal zijn. Wij kunnen de wereld niet wegdenken; met andere woorden: het blijft mogelijk om ‘ergens’ tegen op te boksen.

Radicaal realisme

Radicale realisten, zoals de logisch empiristen, zijn van mening dat de relatie tussen de realiteit (R) en de werkelijkheid (W) kan worden voorgesteld als: ‘ $W = R$ ’. De mens neemt de realiteit waar zonder enige vorm van ruis. Het waargenomen ding is dan een realistische representatie van het ding zelf. Dus ‘ $W=R$ ’.

De klassieke representatie theorie

Volgens de klassieke representatietheorie is de werkelijkheid een functie van de realiteit: ‘ $W = f(R)$ ’. Onze ervaring van de realiteit is enigszins vervormd en verstoord door fysiologische beperkingen van onze waarnemingsorganen (bijvoorbeeld: bepaalde lichtfrequenties worden niet waargenomen, of hele hoge tonen (het hondenfluitje). Ook de beperkingen in informatieverwerking werkt als filter (verstoring) in de waarneming.²

De contextafhankelijke representatie

Onze werkelijkheidsperceptie kan ook worden beschouwd als een interactie tussen de waarnemer en de omgeving. Naast de realiteit spelen ook de mentale inhoud (O) en de cultureel-historische achtergrond van de waarnemer een rol (C). $W = f(R, O, C)$. Dit wordt wel context afhankelijke representatie genoemd. Dat impliceert dat tussen verschillende mensen de representaties van de realiteit kunnen verschillen.

¹Lorenz, C. F. G. 1998. De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis. Meppel: Boom.: 93

²Coeterier, J. F. 1987. De waarneming en waardering van landschappen. Wageningen: Coeterier.: 12

Het 'radicaal' constructivisme

Volgens de radicaal constructivisten is W niet langer een functie van R. In deze visie is de realiteit uit de formule verdwenen. Het brein wordt beschouwd als een gesloten mentaal systeem. Wat het denkt en voelt wordt bepaald door de structuur van onze hersenen. Deze structuur bepaalt wat er gebeurt als er prikkels van buitenaf binnenkomen. Prikkels van buitenaf worden slechts beschouwd als energieën: *Stimuli are mere peripheral energetic conditions (i.e., perturbations P) for a semantically closed and self-organising cognitive system. The structure of the cognitive system determines which structural configurations of its surroundings are perturbations to the system, and which are not.*¹ De formule wordt dan: $W = f(W, E, P)$ Hierin is E de individuele ervaring van een organisme.²

De radicaal constructivisten trekken dan ook de conclusie dat alle kennis subjectief is, dat alle kennisinhouden constructies zijn van het individuele menselijke brein. 'Het feit dat meerdere mensen toch dezelfde kennisinhouden hebben en dus het feit dat communicatie tussen mensen mogelijk is, kan verklaard worden uit genetische verwantschap: mensen hebben voor een belangrijk deel hetzelfde soort brein. Alleen voor zover als ons brein (dat wil zeggen de enorme hoeveelheid schakelingen tussen neuronen) mede door ervaring gevormd is, zullen ook kennisinhouden gaan verschillen en daarmee ook hele wereldbeelden.'³

Beleving als constructie

In dit rapport wordt aangesloten op de kentheorie van de radicaal constructivisten. De werkelijkheid zoals de mens deze waarneemt zal als een constructie worden beschouwd. De opvatting dat men de realiteit nooit kan kennen is ook te onderbouwen met argumenten van de filosoof Richard Rorty, een pragmatist.⁴ Hij meent, net als de radicaal constructivisten, dat wij geen kennis kunnen hebben over de intrinsieke aard van de realiteit: 'Zij zeggen dat de traditionele opvatting van waarheid als 'correspondentie met de [realiteit]' een onproductieve, uitgesloten metafoor is.'⁵ De argumenten die de pragmatisten hiervoor hebben zijn gebaseerd op de taalfilosofie.

De relativisten verwerpen niet de idee dat er zoiets is als een fysieke weerstand (Licht dat in je ogen schijnt. Het feit dat je ergens tegen op kan botsen.) Zoals ook de radicaal constructivisten nog spreken over 'energieën' (*peripheral energetic conditions*) die met ons neurologisch systeem corresponderen. De relativisten beweren echter dat zij 'deze non-linguïstische hardheid [(de fysieke weerstand)] niet op de feiten kan overbrengen, op de waarheid van zinnen.'⁶ Er zijn zoveel

1 Riegler, A., M. F. Peschl, and A. v. Stein. 1999. Understanding representation in the cognitive sciences: does representation need reality? New York: Kluwer Academic/Plenum.

2 Ibid. zie ook: www.univie.ac.at/cognition/books/representation/peschlriegler.pdf

3 Terpstra 2000 www.univie.ac.at/constructivism/paper.html

4 Zie o.a. Rorty, R. 1979. Philosophy and the mirror of nature. Princeton: Princeton University Press., —. 1990. Solidariteit of Objectiviteit. Amsterdam: Boom., —. 1993. Heidegger, Wittgenstein en pragmatisme. Essays. Kampen: Kok Agora.

5 Ibid.

6 Ibid.: 39

feiten mogelijk als er taalspelen zijn.¹ Dat wil zeggen dat wij de realiteit nooit met de taal kunnen beschrijven omdat de keuze voor een bepaalde benoeming van 'iets' daarmee het 'iets' construeert. De keuze voor bepaalde begrippen deelt de wereld in bepaalde stukjes. De vraag is of ons spreken 'het universum wel in precies de juiste partjes snijdt.'¹ Binnen verschillende taalspelen kan de werkelijkheid dus in verschillende partjes worden verdeeld. De taal kan worden voorgesteld als een raster dat bepaalde zaken blootlegt en andere onderbelicht laat. De keuze voor een bepaalde indeling in talige categorieën maakt dat wij daarmee andere 'feiten' onbesproken laten: 'De regels van het taalspel construeren waarover gesproken wordt.'² Met de taal construeren wij *een* werkelijkheid.

Men kan dan ook de conclusie trekken dat de beleving van mensen moet worden beschouwd als een mentale aangelegenheid en dat er geen eenduidige relatie bestaat tussen de fysieke realiteit en de beleving daarvan. Wat wij beleven is afhankelijk van de structuur van ons brein.

3.3 De werkelijkheid en de noodzaak van betekenissen

Hoewel de mogelijkheid de realiteit 'R' te kennen in de paragraaf hiervoor naar de 'recycle bin' is verwezen, betekent dit niet dat men nu in een totaal relativisme vervalt. De wereld als 'Ding an sich' zal de mens waarschijnlijk nooit 'objectief' kunnen waarnemen. Wel kan men met de fysieke realiteit omgaan omdat men zelf een werkelijkheid construeert. Hiervoor zijn betekenissen van essentieel belang. Onder meer omdat ze onze waarneming sturen, onze emoties beïnvloeden en daarmee onze omgang met de wereld mogelijk maken. Deze drie punten zullen in de volgende sub-paragrafen worden toegelicht.

3.3.1 Betekenissen en de waarneming

Het belang van betekenissen wordt onderkend door de psychologie die zich met de waarneming bezig houdt. Wat men waarneemt wordt bepaald door de betekenissen die wij aan de prikkels uit de fysieke realiteit toekennen.³ Zonder

1 Het woord 'taalspel' komt van Wittgenstein. Hij keert zich tegen de opvatting dat de betekenis van woorden enkel verwijst naar voorwerpen in de realiteit. Dit verwijzen wordt ook wel referentialisme genoemd. Het betekent dat ieder betekenisvol woord een naam heeft, dat naar een ander ding verwijst. Dit gaat op voor veel woorden, met name als ze de werkelijkheid om ons heen beschrijven. Het wordt echter ingewikkelder als woorden en zinnen eruitzien als dat soort beschrijvingen, maar niet die functie hebben. Wittgenstein neemt afstand van het referentialisme en beweert dat woorden en zinnen ook anders kunnen functioneren, afhankelijk van de gebruikerscontext waar ze zich in voordoen. De betekenis van woorden wordt bepaald door hun gebruik binnen een bepaalde context (een bepaalde groep, wetenschappelijke discipline, etc) en is alleen binnen die context te begrijpen. Verwarring ontstaat wanneer we dit niet doorhebben. '

2 Wittgenstein in Vries, G. d. 1999. Zeppelins. Over filosofie, technologie en cultuur. Amsterdam: Van Gennep.: 86

3 Coeterier, J. F. 1987. De waarneming en waardering van landschappen. Wageningen: Coeterier.

betekenen zouden de mens ruis waarnemen. De neuroloog Oliver Sacks geeft in zijn boek 'Antropoloog op mars' een voorbeeld van een man die na jaren van blindheid werd geopereerd waardoor hij zijn fysiologisch gezichtsvermogen weer terug kreeg. De man nam toen hij na de operatie zijn ogen opende enkel chaos waar. De beelden die op zijn netvlies vielen werden door zijn hersens niet herkend.¹

Dat betekenissen onze waarnemingen vormen en sturen kan men ook in het leven van alledag ervaren. Een korte wandeling met een vogelaar is voldoende. U zou zich kunnen verbazen over de enorme diversiteit aan vogels die de liefhebber waarneemt, terwijl u slechts enkel grote of kleine vliegende beesten ziet. Coeterier vat het principe eenvoudig samen met: 'Wij zien wat we herkennen'.²

Hoe de werkelijkheid aan ons verschijnt is dus afhankelijk van de betekenissen die wij aan de werkelijkheid toekennen. Aangezien waarneming niet mogelijk is zonder het toekennen van betekenis zou kunnen worden geconcludeerd: betekenisgeving gaat aan de (visuele) beleving vooraf.

3.3.2 Betekenissen en emoties

De betekenissen die wij aan de wereld toekennen bepalen in grote mate ons wereldbeeld. En dat niet alleen, ook onze emotionele beleving wordt in grote mate gestuurd door de betekenissen waarmee wij onze werkelijkheid construeren. Binnen de emotiepsychologie is er in toenemende mate consensus over het feit dat onze emoties worden beïnvloed door betekenissen, er afhankelijk van zijn, en zelfs voor een groot deel bestaan uit betekenissen.

Volgens de emotiepsychologen is het klassieke onderscheid tussen emoties en de rede niet langer houdbaar. Emoties bestaan voor een groot deel uit kennis, ze zijn cognitief:

'Emoties zijn cognitief: het zijn kenwijzen, vinden recente filosofen en wetenschapsbeoefenaars, complexe en adaptieve kennis- en gedragssystemen, die ons informeren over de waarde en betekenis van wat er om ons heen gebeurt en zorgen voor een adequate aanpassing daaraan'³

De betekenissen die aan objecten, dingen, mensen worden toegekend sturen de emotie en maken zelf deel uit van de emotie.⁴ Zo zal men bij het aanschouwen van een beer in paniek kunnen raken en wegrekken (als men de beer in de wilde natuur tegenkwam). Maar men zou blijven staan en een foto maken als

1 Jacobs, M. H., J. Lengkeek, and M. Brinkhuijsen. 2002. De groene ruimte in de belevingsmaatschappij. Wageningen: Ongepubliceerd.

2 Coeterier, J. F. 1987. De waarneming en waardering van landschappen. Wageningen: Coeterier.: 17

3 Frijda, N., H. 1993. De psychologie heeft zin. Amsterdam: Prometheus.

4 Zie bijvoorbeeld: Frijda, N. H. 1988. De emoties: een overzicht van onderzoek en theorie. Amsterdam: Bakker.

Pott, H. 1992. De liefde van Alcibiades: Over de rationaliteit van emoties. Amsterdam: Boom., Frijda, N., H. 1993. De psychologie heeft zin. Amsterdam: Prometheus.

deze zich in een dierentuin achter tralies bevindt. Sommige emoties hebben hun bestaan zelf grotendeels aan (talige) betekenissen te danken. Jaloezie bijvoorbeeld bestaat voor een groot deel uit al dan niet bewuste betekenissen.¹

Omdat betekenissen belangrijk zijn voor de beleving is ook de kennis die een persoon heeft over hetgeen wordt ervaren van grote invloed op de beleving. Zo is wetenschappelijk aangetoond dat de straling die vrijkomt bij het gebruik van kernenergie niet gezond is voor mens en dier. Deze kennis zorgt er voor dat onze beleving van kerncentrales niet erg positief zal zijn. Niet alleen wetenschappelijke kennis stuurt bij aan de negatieve attitude die veel mensen hebben ten opzichte van kernenergie. Ook ervaringskennis, bijvoorbeeld de zichtbare gevolgen na de ramp met Tjernobyl kunnen leiden tot een zeer negatieve beleving van kerncentrales.

3.3.3 Betekenissen en onze omgang met de wereld

Aangezien betekenissen onze waarneming en emoties sturen is het niet verwonderlijk dat betekenissen van groot belang zijn voor onze omgang met de wereld. De Rotterdamse socioloog Berting verwoordt het als volgt:

‘Betekenisgeven (...) is een essentieel onderdeel van het menszijn. Hierbij beperken mensen zich overigens niet tot het hechten van betekenissen aan gedragingen van andere mensen, maar doen zij hetzelfde met andere elementen, zowel dieren als dingen uit hun omgeving. Zo transformeren zij stenen tot bijlen, bomen (...) tot woonplaatsen van geesten en varkens tot spareribs. Het in woorden of beelden vatten maakt mensen en dingen handelbaar en behandelbaar: Zoals Vancoillie terecht stelt: ‘iets betekent wat ermee gedaan wordt.’ Mensen transformeren, door het hechten van betekenissen, de wereld van dieren en dingen tot een symbolische wereld. Hierdoor kunnen zij met die wereld omgaan en daarin leven en overleven. (...) [Een betekenis is] een medium dat bemiddelt tussen mens en omgeving. Zo hebben in onze samenleving varkens en koeien vooral betekenis als vlees, en dus als etenswaar en worden katten en honden niet als zodanig bestempeld.’²

Concluderend zou men kunnen stellen dat betekenissen onze werkelijkheid construeren, zonder betekenis bestaat er geen werkelijkheid. (Maar wel een realiteit!)

1 Pott, H. 1992. De liefde van Alcibiades: Over de rationaliteit van emoties. Amsterdam: Boom.

2 Berting, J., L. d'Anjou, and B. Steijn. Editors. 1997. De tirannie van het beeld. Collectieve voorstellingen en handelen. Amsterdam: Boom.: 13

3.4 De sociale constructie van de werkelijkheid

De betekenissen die wij mensen aan de wereld toekennen, de betekenissen waarmee wij onze werkelijkheid construeren, komen voor een groot deel intersubjectief tot stand. Omdat de taal waarmee de mens betekenissen construeert toekent aan de wereld altijd een intersubjectieve constructie is.

Het sociaal geconstrueerde karakter van betekenissen wordt ook door de filosoof Foucault onderkend. Volgens Foucault zijn de betekenissen die wij aan de wereld toekennen afhankelijk van heersende discours. ‘Een discours is een manier van spreken over de werkelijkheid, een samenhangend geheel aan vooronderstellingen over die werkelijkheid, daaraan gekoppeld een blik die sommige dingen naar voren haalt, andere onderbelicht laat.’¹ Het discours bepaalt wat wij op een gegeven moment binnen een bepaalde groep voor werkelijk aannemen. Foucault gaat zo ver dat hij stelt dat er buiten het discours geen denken mogelijk is.

Binnen de emotiepsychologie is er een recente stroming waarbinnen wordt beweerd dat het sociale geconstrueerde karakter van betekenissen ook van toepassing is op onze emoties. De sociaal constructivistische emotiepsychologen menen dat zelfs onze gehele emotionele ervaring moet worden beschouwd als een sociale constructie. Zij onderkennen zelfs het bestaan van bepaalde basis-emoties en beweren dat de emotionele ervaring altijd afhankelijk is van de culturele context.²

Concluderend kan worden gesteld dat wat een mens als werkelijkheid ervaart afhankelijk is van de betekenissen die hij aan de wereld toekent. Aangezien betekenissen deels sociale constructies zijn, is de werkelijkheid zoals deze in de hoofden van mensen aanwezig is deels sociaal geconstrueerd.³ (Hier wordt met opzet gesproken over deels omdat volgens sommigen onze beleving ook wordt gestuurd door aangeboren (genetische) eigenschappen van de mens.⁴)

3.5 De werkelijkheid in meervoud

Er zou kunnen worden gesproken over het bestaan van één werkelijkheid als alle mensen de werkelijkheid op dezelfde manier zouden constructureren. Als men allemaal tot dezelfde discipline zou behoren, hetzelfde discours zou hantieren, als men allemaal in het zelfde paradigma zou ‘wonen’ en het zelfde taalspel zou spelen.

Echter, de hedendaagse (Nederlandse) maatschappij is geen monocultuur. Er bestaan tal van verschillende groepen die allemaal verschillende soorten kennis hebben over de wereld, verschillende betekenissen toekennen en de wereld

1 Assche, K. 2001. Habiforum, als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving. Grondbegrippen, aspecten, polemieken.: (Ongepubliceerd).

2 Cornelius, R. 1996. The Science of emotion. New Jersey: Prentice-Hall.

3 Zie bijvoorbeeld: Branaman, A. 2001. Self and Society. Oxford: Blackwell Publishers.

4 Zie bijvoorbeeld: Kaplan, S. 1987. Aesthetics, affect and cognition: Environment preference from an evolutionary perspective. Environment and behavior 19:3-32.

verschillend beleven en waarderen en gebruiken. Groepen die allemaal zo hun eigen constructie hanteren van wat werkelijk is, wat van waarde is etc. Groepen die allemaal op hun manier de fysieke realiteit gebruiken. Dit kan zijn omdat ze uit een zelfde cultuur afkomstig zijn, binnen dezelfde wetenschappelijke disciplines werkzaam zijn, of een gezamenlijke passie delen (vogels kijken bijvoorbeeld). Castells spreekt van *cultural communities* om groepen mensen met eenzelfde wereldbeeld, waarheden, nomen en waarden, etc van elkaar te onderscheiden.¹ Binnen een bepaalde culturele gemeenschap delen de handelende individuen min of meer hetzelfde werkelijkheidsbeeld.

Omdat men door de tijd, tussen verschillenden culturen, verschillende betekenissen toekent aan de realiteit zal ook de werkelijkheid tussen mensen kunnen verschillen.²

Het bestaan van verschillende werkelijkheden wordt binnen de antropologie gekoppeld aan het begrip cultuur. Het cultuurbegrip duidt daar 'op percepties en interpretaties en wordt uitgedrukt door wat mensen zeggen en doen. Het betreft in feite alles wat aangeleerd of overgedragen wordt binnen een bepaalde groep maar ook het proces van leren en overdragen zelf. (...) Cultuur is ook op te vatten als model van de werkelijkheid (zo zit de wereld in elkaar) en als model voor de werkelijkheid (zo moet met die werkelijkheid omgegaan worden om jezelf erin stand te houden)'¹ Het cultuurbegrip wordt niet enkel gereserveerd om de Nederlandse cultuur van de Chinese te onderscheiden maar ook om verschillende groepen mensen, zoals 'boeren', 'natuurfanaten', 'wetenschappers' te onderscheiden. Deze groepen kunnen allemaal worden bestempeld als culturen die deels overlappende en deels verschillende modellen van (en voor) de werkelijkheid hebben.³

In dit rapport zal worden gesproken van werkelijkheidsconstructies wat ongeveer dezelfde betekenis heeft als het woord cultuur zoals door Aarts is omschreven.

Het delen van een bepaalde werkelijkheidsopvatting betekent niet dat er tussen de verschillende culturele gemeenschappen of culturen geen overeenkomstige werkelijkheidsconstructies bestaan. De werkelijkheidsconstructies moeten

1 Lengkeek, J. 2001. De macht van de verbeelding. Over de rol van betekenisgeving bij bepaling van kwaliteit van de ruimtelijke omgeving. Essay voor Habiforum. Wageningen: Wageningen Universiteit.

2 Zie bijvoorbeeld: Aarts, N. 1998. Een kwestie van natuur. Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid. Wageningen: Aarts.

Lengkeek, J. 2000. "De culturele en emotionele betekenis van water.," in Over stromen : kennis- en innovatieopgaven voor een waterrijk Nederland. Edited by J. G. d. Wilt, H. Snijders, and F. Duijnhouwer, pp. 224. Den Haag: Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek.

Löfgren. 1994. Die wahre landschaft ist im Kopf. Topos. European Landscape Magazine 6:6-14.

Tilley, C. 1994. Phenomenology of landscape places, paths and monuments. Oxford [etc.]: Berg.

3 Aarts, N. 1998. Een kwestie van natuur. Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid. Wageningen: Aarts.: 31

niet worden voorgesteld als gescheiden van elkaar maar eerder als amorfe entiteiten, die qua kleur en vorm in de tijd kunnen veranderen. De betekenissen die binnen een bepaalde groep of een bepaalde cultuur aan de wereld worden toegekend, kunnen heel goed synoniem met de betekenissen die binnen een andere groep worden toegekend.

3.6 Tot slot, het onderzoeksobject van de belevingsonderzoeker

In dit hoofdstuk is ingegaan op het gegeven dat onze werkelijkheid kan worden voorgesteld als een constructie. Sociaal geconstrueerde betekenissen construeren onze werkelijkheid en maken de wereld om ons heen waarneembaar, handelbaar en emotioneel beleefbaar. Tussen verschillende groepen mensen kunnen de betekenissen die worden toegekend aan de ruimte verschillen en daarmee verschilt ook de beleving van de ruimte. Het is hierom dat kan worden gesproken van het bestaan van verschillende werkelijkheidsconstructies.

Het object van de belevingsonderzoeker kan nu nader worden gespecificeerd door deze te positioneren t.o.v. wetenschappers die het landschap als onderzoeksobject hebben, zoals ecologen, hydrologen, bodemkundigen en sommige planologen. Deze mensen kunnen worden beschouwd als wetenschappers die nieuwe 'werkelijkheden' construeren over het 'landschap'.

Nu kan men de wijze waarop wetenschappelijke constructies tot stand komen ook onderzoeken. Het onderzoek richt zich dan op de wijze waarop onze kennis wordt gestuurd door allerlei (sociale) mechanismen, hoe het door historische context wordt bepaald, welke taalhandelingen er aan ten grondslag liggen, welke taalspelen er worden gespeeld, etc.¹ Wetenschappers die zich hier mee bezighouden maken constructies over constructies en deconstrueren constructies. Zij schrijven historische en sociologische stukken over de wijze waarop kennis wordt vergaard, hoe bepaalde machtsverhoudingen bepaalde feiten (over)belichten en andere negeren, etc. Voorbeelden zijn mensen als Latour², Derrida en Foucault.

De belevingsonderzoeker zal nooit nieuwe constructies produceren over het landschap, d.w.z. zelf nieuwe werkelijkheden produceren over de fysieke realiteit. De belevingsonderzoeker zal zich ook niet bezig houden met het uiteenrafelen, het deconstrueren van de verhalen van de ecologen, de hydrologen, de geografen, etc. Men zal een belevingsonderzoeker dan ook nooit in debat zien gaan met een ecooloog over de door de ecooloog geconstrueerde feiten.

1 Holtorf, C. J. 1997. "Knowing without metaphysics and pretentiousness. A Radical Constructivist proposal," in Nordic TAG, vol. 25 november 2002. Göteborg.

Rorty, R. 1990. *Solidariteit of Objectiviteit*. Amsterdam: Boom.

—, 1993. *Heidegger, Wittgenstein en pragmatisme. Essays*. Kampen: Kok Agora.

2 Latour, B. 1995. *Wetenschap in actie; wetenschappers en technici in de maatschappij*. Amsterdam: Bakker.

Swierstra, T. 2000. "Bruno Latour," in *Filosofen van deze tijd*. Edited by M. Doorman and H. Pott, pp. 378 p;. Amsterdam: Bakker.

De belevingsonderzoeker richt zich op de wijze waarop mensen vanuit hun werkelijkheidsconstructie waarden toekennen aan het landschap en hoe deze waarden het handelen stuurt. Om hier weet van te hebben zal hij moeten achterhalen welke betekenissen mensen toekennen aan de wereld, hoe bepaalde betekenissen leiden tot bepaalde waarden en hoe deze waarden weer kunnen leiden tot een bepaald handelen.

4 Meervoudig ruimtegebruik & beleving

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk vindt er een synthese plaats tussen de twee voorgaande hoofdstukken. De in hoofdstuk één, aan de hand van de driedeling (de belofte, de weg en de concretisering van meervoudig ruimtegebruik) besproken thema's worden nu gerelateerd aan belevingskwesties. Hiervoor zullen de besproken thema's nader worden geïntegreerd. Daar waar er belevingskwesties zijn te bespeuren zal onder het kopje: 'Potentiële onderzoeksvragen' een aantal vragen worden geformuleerd die behoren tot het domein van het belevingsonderzoek.

Opbouw hoofdstuk

Het hoofdstuk heeft ongeveer dezelfde opbouw als hoofdstuk twee. In de eerste twee paragrafen wordt ingegaan op de relatie tussen de beloftes van meervoudig ruimtegebruik en de beleving. De belofte dat met MR de ruimte efficiënter kan worden benut, wordt in §4.2 geïntegreerd. De belofte dat MR zorgt voor kwaliteit staat in § 4.3 centraal. In § 4.4 wordt kort ingegaan op het feit dat er geen belevingsthematieken zijn die kunnen worden gerelateerd aan de problematiek van het mono-functionele ruimtelijke denken. In de laatste twee paragrafen van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de concretisering van MR. Ondermeer aan de hand van voorbeelden uit de praktijk worden belevingsaspecten behandeld die kunnen spelen bij zowel de inrichtingsfase (§ 4.5) als de sturingsfase (§4.6) van het planproces.

4.2 Belofte 1. Het volvraagstuk als belevingsvraagstuk

Men veronderstelt dat door het toepassen van MR de ruimte beter en efficiënter kan worden benut. Wie zijn boeken stapelt, zijn bank 's nachts ook als bed gebruikt en wie zijn wijnflessen in de kelder opbergt, die heeft zijn woning meervoudig en efficiënt benut. Op de belofte dat MR in technische zin (de vier dimensies waarop de ruimte meervoudig kan worden benut) zorgt voor een betere benutting van de ruimte kan dan ook weinig worden afgedongen.

Echter, achter deze belofte ging de vooronderstelling schuil dat er in Nederland een tekort is aan ruimte. (zie § 2.2.1) Het is deze vooronderstelling die, zoals in deze paragraaf zal blijken, een aantal belevingsvraagstukken oproept.

4.2.1 Vol = Vol?

Volgens sommige mensen is Nederland vol. Er wordt vaak voor andere bevoordingen gekozen, omdat het begrip 'vol' een wat beladen bijklank heeft gekregen. De slogan VOL = VOL werd ooit gebruikt in een campagneslogan van een ultrarechtse politieke partij. De meer gematigde politici spreken liever van druk. (Toen Pronk door de NOS de vraag werd gesteld of Nederland vol is antwoordde hij: 'Nee, maar druk is het wel')

De pleitbezorgers van meervoudig ruimtegebruik (Habiforum, VROM, e.a.) gebruiken graag 'rationele' argumenten om aan te tonen dat het druk is in Nederland, dat er een ruimtetekort is. Door het optellen van de verschillende ruimteclaims en van deze optelsom het huidige oppervlakte Nederland af te trekken concludeert men dat Nederland inderdaad een ruimtetekort heeft, dat Nederland een provincie tekort komt.¹

Er is nogal wat kritiek te leveren op de rekensommetjes van het ministerie van VROM. Zo wijst van Assche er op dat het optellen van verlangelijstjes 'onzinnig' is omdat er altijd een strategisch element in de getallen van de verschillende partijen zit: de veemarkt- strategie. (...) Iedereen wil zoveel mogelijk krijgen in de rol van vertegenwoordiger van een belangengroep; (...). Volgens Van Assche spelen de mensen die de lijstjes invullen de rol van rationele egoïsten.² Ook Modder van het NIROV, verwoordde zijn scepsis t.o.v. het volte argument:

'(...) het verhaal bij intensief ruimtegebruik is weinig geloofwaardig. Ik ben een groot voorstander van ruimtelijke investeringen in het stedelijk gebied. Maar ik zou dat op andere gronden willen verdedigen dan de vijfde nota doet. Daarin is volte het argument, het moet, want we hebben een probleem. Dat verhaal overtuigt niet. Het land is immers groot genoeg.'³

Met Modder zijn er vele anderen die opmerken dat Nederland helemaal niet vol is. Vergelijk de randstad maar eens met andere grootstedelijke agglomeraties. Op kaarten is waarneembaar dat de volle randstad, vergeleken met steden als Londen en Parijs en met het Ruhrgebied een oase aan ruimte heeft.⁴ Sommigen noemen de randstad ironisch de dunst bevolkte metropool ter wereld. Nog een argument: als men zou bouwen in de dichtheid van een stad als New York dan zouden alle Nederlanders in een strook van twee km langs de Belgische grens kunnen wonen.⁵

1 Zie § 2.2.1

2 Assche, K. 2001. Habiforum, als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving. Grondbegrippen, aspecten, polemieken.: (Ongepubliceerd).

3 Modder, J. 2001. "Het gaat niet vanzelf, ook al schrijf je het in een nota," in Nova Terra : kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik, vol. NIROV.

4 Zie: NIROV. 2001. Nova Terra: kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik.

5 Habiforum. 2000. Nova cura : over meervoudig ruimtegebruik. Utrecht: Lemma.: 19

4.2.2 Vol = de beleving van vol

Met bovenstaande punten van kritiek wordt de ‘rationeel’ beargumenteerde volheid van Nederland met ‘rationele’ argumenten weersproken. Men kan zich afvragen of het hier wel gaat om de getallen. In het boekje Nova Cura wordt het volgende opgemerkt:

‘Er zal nooit een tekort aan ruimte zijn, want het is een psychologische element.’¹

In toenemende mate wordt onderkend dat het wel of niet vol zijn van Nederland niet zozeer van kwantitatieve aard is, maar een psychologisch verschijnsel. Nederland is niet vol maar sommigen mensen ervaren Nederland als steeds voller, de steden als steeds hectischer en het platteland als een plek waar men steeds beter moet gaan zoeken om nog van de stilte en de weidsheid te kunnen genieten. De Amsterdamse sociaal geograaf Van Engelsdorp Gastelaars zegt dan ook:

‘Objectieve maatstaven zijn er niet. De vraag of Nederland vol is laat zich dan ook niet enkelvoudig beantwoorden vanuit de wetenschap. Het gaat vooral om het sardientjes-gevoel. Maar dan nog. Een automobilist die in de zoveelste randstedelijke file de claustrofobie nabij is hoeft maar even gas te geven boven Amsteden-Noord om een weids en redelijk leeg landschap om zich heen te vinden. Slechts een procent of 15 van Nederland is verstedelijkt, 70 procent is in agrarisch gebruik en de resterende 15 procent is van het type natuur dat men graag aanduidt als ‘vrij’. ‘In feite zijn delen van het platteland leger dan ooit’, zegt van Gastelaars. De stelling dat Nederland vol is dan ook niet begrijpelijk.’²

4.2.3 Kan MR ons volgevoel weg nemen?

Als men de volheid van Nederland als een belevingskwestie beschouwt, dan moet de vraag worden gesteld of men met MR het ‘sardientjes-gevoel’ kan verminderen. Kan MR deze belofte waarmaken? Leidt het meervoudig benutten van de ruimte per definitie tot een afname van onze volervaring?

Er kan worden verondersteld dat MR in bepaalde gevallen het omgekeerde bereikt van wat er in de eerste instantie met MR was beoogd. MR zou wel eens het vol gevoel kunnen doen toenemen en daarmee een enorme afbraak kunnen doen aan de kwaliteit van de leefomgeving. Neem bijvoorbeeld het intensiveren van de steden, dat met name door het StIR werd gepromoveerd. Door inbreiding van de steden te stimuleren wordt er verwacht dat daarmee de bebouwing van de groene ruimte kan worden tegengegaan. Hoewel het best plausibel is te veronderstellen dat met deze maatregel de kwantitatieve oppervlakte bebouwing in het landelijk gebied kan worden ontzien, is het echter heel goed mogelijk dat

1 Ibid.: 12

2 In: Westerlaken, N. 2000. "Als ratten," in Het volkskrant magazine, pp. 33-39.

de intensivering van de steden leidt tot een grotere volervaring van de stedelingen.¹ Een gevoel dat misschien niet kan worden gecompenseerd door de bespaarde groene ruimte.

Het is hierom dat men in het essay 'De hoed en de rand' pleit om naast het stimuleringsprogramma intensief ruimtegebruik een stimuleringsprogramma extensief ruimtegebruik op te zetten.² Het zou bijvoorbeeld best eens kunnen zijn dat het stimuleren van lokale verschillen tussen intensief en extensief, tussen meervoudig en mono functioneel ruimtegebruik een veel grotere bijdrage kan leveren aan het wegnemen van de volervaring. Meer bouwen dus in het groen tegen de volheid (lees volervaring) van Nederland... (Zie bijvoorbeeld het idee van van Nederland als parklandschap³).

4.2.4 Potentiële onderzoeksvragen

Wil MR daadwerkelijk een bijdrage kunnen leveren aan het verminderen van de psychologische ruimtedruk dan dient de volbeleving object van onderzoek te worden. Er zou meer inzicht moeten komen in de vraag welke (groepen) mensen Nederland als vol beschouwen en hoe dit volgevoel kan worden bestreden. Met betrekking tot dit vraagstuk zijn er tal van onderzoeksvragen te formuleren afhankelijk van het doel dat men voor ogen heeft.

Een aantal potentiële vragen kunnen zijn: 'Voor welke groepen mensen is Nederland vol en waarom?', 'Welke interventies van MR bevestigen of versterken het volgevoel en welke niet?', 'Leidt intensiveren van de steden tot een groter volgevoel?', 'Bestaat er een relatie tussen de dichtheid van bebouwing, de hoeveelheid groen en het welzijn van mensen?', 'Is er een relatie tussen de nabijheid van groengebieden en het volgevoel?', 'In hoeverre is het volgevoel gerelateerd aan de ruimtelijke componenten en in hoeverre aan sociale, de nabijheid van andere mensen?', 'Welke denkbeelden zijn er te onderscheiden betreft de vol-ervaring?', etc.

4.3 Belofte 2. MR en het begrip kwaliteit als belevingsvraagstuk

Uit hoofdstuk twee is naar voren gekomen dat een van de meest gehoorde beloftes van MR is dat het de kwaliteit van de leefomgeving kan verhogen. De stelligheid en de frequentie waarmee deze bewering in rapporten zijn terug te vinden doet vermoeden dat het wel waar moet zijn, dat MR per definitie de

1 Zie Hoekstra, J. D., D. Sijmons, and F. Feddes. 2001. *De Hoed en de Rand*. Utrecht: H+N+S.

VR0M. 2000a. *Mens en ruimte : essay over de sociale dimensie van intensief ruimtegebruik*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Centrale Directie Communicatie.

2 Hoekstra, J. D., D. Sijmons, and F. Feddes. 2001. *De Hoed en de Rand*. Utrecht: H+N+S.

3 VR0M. 1996. *Discussiescenario's Nederland 2030*. Den Haag: Rijksplanologische Dienst.

kwaliteit van onze leefomgeving vergroot. Er zijn echter nogal wat vraagtekens te zetten bij deze veronderstelling. Want wat is 'kwaliteit' precies en waarom zou er een relatie zijn tussen MR en ruimtelijk kwaliteit? Waar is die gedachte op gebaseerd? In deze paragraaf zal de veronderstelling nader worden beschouwd en geproblematiseerd.

4.3.1 Kwaliteit is een constructie

In diverse recent gepubliceerde studies is het begrip kwaliteit geproblematiseerd.¹ De uitkomsten van deze studies kunnen als volgt worden samengevat: Of iets (een toepassing van MR, bijvoorbeeld) ruimtelijke kwaliteit biedt is afhankelijk van diegene die de kwaliteit toekent aan het landschap. Naar aanleiding van hoofdstuk drie kan hetzelfde worden beweerd. De kwaliteiten van een landschap zijn niet intrinsiek aan dat landschap verbonden maar ontstaan doordat mensen bepaalde betekenissen toekennen. Eén en hetzelfde landschap kan voor verschillende groepen mensen totaal verschillende kwaliteiten hebben. De kwaliteit van het landschap bestaat dan ook niet. Van Assche verwoordt het als volgt:

'Iets heeft kwaliteiten als die toegekend worden; toekenning gebeurt door groepen mensen. Objectieve kwaliteiten bestaan niet. Ruimte wordt gebruikt door vele groepen mensen, die daar elk andere kwaliteiten in herkennen. (...)'²

Dat verschillende experts verschillende kwaliteiten toekennen wordt geïllustreerd in het rapport 'Dubbel Zinnig', een studie naar de bijdrage van MR aan ruimtelijke kwaliteit.³ Voor deze studie is een aantal experts geïnterviewd en hen is gevraagd wat ze onder ruimtelijke kwaliteiten verstaan. Uit de interviews blijkt dat het begrip door een ieder weer anders wordt geïnterpreteerd. Iedereen heeft zo zijn eigen expertcriteria waarmee hij de ruimtelijke kwaliteit beoordeelt.

1 Jacobs, M. H. 2000. Kwaliteit leefomgeving : kennisontwikkeling. Wageningen: Alterra Research Instituut voor de Groene Ruimte., Assche, K. 2001. Habiforum, als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving. Grondbegrippen, aspecten, polemieken.: (Ongepubliceerd).

Hooimeijer, P., H. Kroon, and J. Luttik. 2001. Kwaliteit in meervoud : conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik. Gouda: Habiforum.

Vliet, v., M.E. 2000. Dubbel zinnig. Onderzoek naar de bijdrage van meervoudig ruimtegebruik aan ruimtelijke kwaliteit. Gouda: Habiforum.

2 Assche, K. 2001. Habiforum, als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving. Grondbegrippen, aspecten, polemieken.: (Ongepubliceerd)., Jacobs, M. H. 2000. Kwaliteit leefomgeving : kennisontwikkeling. Wageningen: Alterra Research Instituut voor de Groene Ruimte.: 69

3 Vliet, v., M.E. 2000. Dubbel zinnig. Onderzoek naar de bijdrage van meervoudig ruimtegebruik aan ruimtelijke kwaliteit. Gouda: Habiforum.

4.3.2 Wiens kwaliteit domineert?

Aan de hand van het door Habiforum uitgegeven rapport ‘Kwaliteit in Meervoud’¹ zal nu worden laten zien dat de kwaliteitsaanspraken zoals deze door experts worden toegekend aan de ruimte vaak domineren over de aanspraken die de gebruikers van de ruimte toekennen.

In het rapport werd eveneens de conclusie getrokken dat kwaliteit sterk context gebonden is, afhankelijk van degene die het toekent:

‘Ruimtelijke kwaliteit is daarmee een normatief begrip, dat vanuit verschillende disciplines anders zal worden beschouwd en dat in de tijd een wisselende invulling krijgt.’²

In het rapport wordt de vraag: ‘Wat is ruimtelijke kwaliteit’ dan ook niet beantwoord met een lijst criteria waaraan een ruimte moet voldoen om als kwalitatief hoogstaand te worden bestempeld. Om de verschillende soorten kwaliteitsaanspraken enigszins te ontwarren hebben de auteurs verschillende aspecten van ruimtelijke kwaliteit in kaart gebracht en in samenhang weergegeven in een tabel. Daarin worden op de verticale as drie waarden onderscheiden: de gebruikswaarde, de belevingswaarde en de toekomstwaarde.³ Op de horizontale as staan de begrippen: economisch, sociaal, ecologisch en cultureel. Het idee is dat de matrix kan worden ingezet als flexibel analyse kader. Verschillende visies op ruimtelijke kwaliteit, van verschillende actoren, kunnen met de matrix te opzichte van elkaar worden gepositioneerd.⁴ In de publicatie ‘Kwaliteit in meervoud’ wordt om de werking van de matrix te illustreren de kwaliteitsmatrix aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden ingevuld. De matrix wordt gebruikt om de kwaliteiten van een aantal cases te beoordelen.⁵

Ondanks dat men in het rapport beweert dat kwaliteit een begrip is dat keer op keer anders kan worden ingevuld, wordt de matrix, ter illustratie, ingevuld met expert criteria. Hiermee lijkt te worden gepretendeerd dat de kwaliteit van de ruimte door kenners kan worden bepaald. Het gebeurt vaker dat de door experts toegekende kwaliteiten door beleidsmakers als uitgangspunten genomen worden bij de bepaling van het beleid.

Lengkeek wijst er terecht op dat de sociale constructies van groepen mensen die belang hebben bij de omgeving vaak ten onrechte gelijkgeschakeld worden met bepaalde objectieve kenmerken. Wetenschappers pretenderen dat hun

1 Hooimeijer, P., H. Kroon, and J. Luttik. 2001. Kwaliteit in meervoud : conceptuialisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik. Gouda: Habiforum.

2 Ibid.: 15

3 In dit rapport zal worden gewerkt met in hoofdstuk drie onderscheiden waarden.

4 Hooimeijer, P., H. Kroon, and J. Luttik. 2001. Kwaliteit in meervoud : conceptuialisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik. Gouda: Habiforum.: 11

5 Ibid.: 65-84

aanspraken op kwaliteit op objectieve feiten berust.¹ Door de pretentie met objectieve kwaliteitscriteria te komen worden de kwaliteitsaanspraken van de wetenschappelijke disciplines vaak als richtinggevend beschouwd voor de invulling van het beleid. Daarmee worden de kwaliteiten die de gebruikers aan de ruimte toekennen over het hoofd gezien.

Zoals reeds in de inleiding van dit rapport is besproken wordt er in toenemende mate voor gepleit om meer recht te doen aan de gebruikers van de ruimte, de betekenissen die door 'gewone' mensen in de alledaagse leefomgeving aan het landschap worden toegekend.² Zo wordt ervaringskennis in toenemende mate van belang geacht³ en wordt er gepleit voor interactieve planvorming.⁴ Ook worden er meer en meer onderzoeken naar gedaan de waarden die 'gewone' mensen aan het landschap toekennen.⁵

Hoewel de belevingswerelden van de gebruikers van de ruimte in toenemende mate worden betrokken van de gebruikers overheersen de woorden van de experts.⁶ Wil men de kwaliteitstoekenning van de gebruikers van de ruimte serieus nemen dan zal men kennis moeten nemen van de verschillende kwaliteiten die door de verschillende gebruikers van de ruimte wordt toegekend.

1 Lengkeek, J. 2001. De macht van de verbeelding. Over de rol van betekenisgeving bij bepaling van kwaliteit van de ruimtelijke omgeving. Essay voor Habiforum. Wageningen: Wageningen Universiteit.

2 Hoekstra, J. D., D. Sijmons, and F. Feddes. 2001. De Hoed en de Rand. Utrecht: H+N+S.

Lengkeek, J. 2000. "De culturele en emotionele betekenis van water.," in Over stromen : kennis- en innovatieopgaven voor een waterrijk Nederland. Edited by J. G. d. Wilt, H. Snijders, and F. Duijnhouwer, pp. 224. Den Haag: Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek.

—. 2001. De macht van de verbeelding. Over de rol van betekenisgeving bij bepaling van kwaliteit van de ruimtelijke omgeving. Essay voor Habiforum. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Woerkum, C. J. v. 1999. Thinking globally and locally : kennisontwikkeling en plattelandsvernieuwing. Den Haag: Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek., Zie ook: § 1.2.

4 Woerkum, C. J. v. 2000. Communicatie en interactieve beleidsvorming. Alphen aan den Rijn: Samsom.

5 Lengkeek, J., and L. Boomars. Editors. 2001. Producten van verbeelding. Wageningen: Wageningen Universiteit Departement Omgevingswetenschappen., Boomars, L. 2001. "De toeristische representatie van de veluwe," in Producten van verbeelding : een liber amicorum voor Adri Dietvorst, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar 'sociaal-ruimtelijke analyse van het landgebruik, met bijzondere aandacht voor recreatie and toerisme. Edited by J. Lengkeek and L. Boomars, pp. 242 p. Wageningen: Wageningen Universiteit Departement Omgevingswetenschappen.

Coeterier, J. F. 2000. Hoe beleven wij onze omgeving? : resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap. Wageningen: Coeterier.

6 Lengkeek, J. 2000. "De culturele en emotionele betekenis van water.," in Over stromen : kennis- en innovatieopgaven voor een waterrijk Nederland. Edited by J. G. d. Wilt, H. Snijders, and F. Duijnhouwer, pp. 224. Den Haag: Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek.

Het kennismaken en betrekken van de kwaliteiten die door leken worden toegekend aan de ruimte kan er voor zorgen dat een vorm van meervoudig ruimtegebruik niet ten ondergaat aan publieke weerstand, zoals dat in Groningen het geval was. Vanzelfsprekend is het ook voor de gebruikers zelf prettig om te worden betrokken. Daarnaast kan het betrekken van de gebruikers van de ruimte, het recht doen aan hun ervaringswerelden, voor win-win situaties zorgen. Omdat op deze wijze de potentiële weerstand van de burgers kan worden verkleind.

Ook kan het inzetten van ervaringskennis van de gebruikers van de ruimte een bijdrage leveren aan het behoud van kwaliteiten. Specifieke gebruikersgroepen van de ruimte hebben vaak zeer veel kennis over de ruimte. Zo weten fanatieke vissers vaak heel goed welke ingrepen nodig zijn om de waterkwaliteit op peil te houden.¹ En amateur-archeologen bijvoorbeeld, bezitten vaak veel lokale kennis. Zij weten vaak tot in detail welke delen van het landschap cultuurhistorische kwaliteiten hebben en welke niet.

4.3.3 Potentiële onderzoeksvragen

Geconcludeerd kan worden dat de kwaliteiten die worden toegekend aan de ruimte zowel in de alledaagse leefwereld van mensen als binnen wetenschappelijke disciplines afhankelijk is van degene die de kwaliteit toekent. Onderzoek naar de kwaliteit van een ruimte is dus onderzoek naar de kwaliteitsaanspraken van mensen. Aangezien MR pas tot kwaliteit zou kunnen leiden bij een concrete toepassing ervan (Zie § 4.5, §4.6) zijn er hier geen concrete potentiële onderzoeksvragen te formuleren.

4.4 De wegen: Meervoudig (kunnen) denken en de beleving

In § 2.2 werd onder het kopje ‘de wegen’ vermeld dat, wil men de ruimte meervoudig gaan benutten, men ten eerste het enkelvoudige denken zou moeten transformeren naar een meervoudig denken. Ten tweede zouden de institutionele condities zodanig moeten worden geschapen dat het mogelijk wordt om meervoudig ruimtegebruik te kunnen inzetten als belangrijk principe in de ruimtelijke ordening.

4.4.1 Potentiële onderzoeksvragen

Hoe het enkelvoudig denken binnen het planningdiscours het denken van de planners domineert en de wijze waarop dit is ingekaderd in allerlei institutionele condities is een interessante vraag. Hier zou bijvoorbeeld kunnen worden onderzocht welke factoren het huidige denken hebben geconstrueerd. Hierbij kan worden gedacht aan een discoursanalyse van het ruimtelijk denken binnen de plannerswereld. Aangezien dit rapport zich richt op de gebruikers van de ruimte

¹ Ibid.

valt een verdere uiteenrafeling van potentiële onderzoeksvragen buiten de competentie van dit rapport.

4.5 De concretisering 1. Inrichtingsvraagstukken en de beleving

Inrichtingsvraagstukken gaan, zoals uit hoofdstuk twee bleek, over het materiële object van de planning. Er kunnen twee soorten aan belevingsvraagstukken gerelateerde problemen worden onderscheiden. De eerste is wat ik actor-concept confrontaties zal noemen. Daarnaast zijn er de actor-actor confrontaties. Hierbij gaat het om de spanningen die kunnen ontstaan tussen mensen omdat zij verschillende, vaak tegenstrijdige betekenissen aan de ruimte toekennen. De twee soorten confrontaties zullen hieronder worden toegelicht.

4.5.1 Actor-concept confrontaties

Bij actor-concept confrontaties gaat het om de relatie tussen de gebruikers van ruimte en de nieuwe plannen, concepten, inrichtingsmaatregelen, ontwerpen, etc. die zich uiten in het materiele landschap. De confrontaties tussen nieuwe plannen, etc kunnen zowel voor een positieve als negatieve waardering zorgen bij verschillende groepen.

Binnen de thematiek van meervoudig ruimtegebruik bestaan er tal van voorbeelden waarbij er een spanning heerst tussen nieuwe inrichtingsplannen en de belevingen, betekenissen die de gebruikers van de ruimte toekennen aan het plan. Zo kunnen sommige technisch zeer weldoordachte en creatieve concepten van meervoudig ruimtegebruik binnen een regio-specifieke context op grote weerstand stuiten. Een beroemd voorbeeld is de reeds eerder genoemde weerstand tegen de bouw van een parkeergarage onder de grote markt in Groningen.

4.5.2 Actor-actor confrontaties

Het meervoudig benutten van de ruimte kan er toe leiden dat verschillende actoren met verschillende belevingswerelden met elkaar één en de zelfde ruimte zullen moeten gaan delen. Dit kan voor spanningen zorgen omdat de verschillende werkelijkheidsconstructies van de actoren met elkaar kunnen conflicteren en elkaar kunnen uitsluiten. Hoewel de spanning die kan ontstaan een spanning is tussen actoren, is deze vaak te relateren aan het verschil in betekenissen die actoren toekennen aan de ruimte.

Een voorbeeld hiervan is de amateur-ecoloog die heel tevreden met zijn botaniseer trommel en zijn Heukel's Flora op zijn stukje Veluwe-zoom zijn hobby zit uit te oefenen en op een dag bruut gestoord wordt door een man in een kanariegeel trainingspak op een metaalkleurige mountainbike. Ook de bikers blijken het mooie plekje te hebben ontdekt maar kennen er een totaal ander betekenis (gebruikswaarde) aan toe. Hun aanwezigheid maakt de perfecte plek voor de ecoloog waardeloos, hij wordt, zo zal hij het ervaren, van zijn plekje verstoten.

4.5.3 Potentiële onderzoeksvragen

Met betrekking tot de concretisering van ruimtelijke inrichtingsvraagstukken kunnen tal van belevingsvragen worden geformuleerd. Er zijn immers een groot aantal toepassingen van meervoudig ruimtegebruik. Het heeft dan ook weinig zin om elke concretisering van MR waarbij belevingsthema's spelen te beschrijven. Keer op keer zal binnen een specifieke case moeten worden vastgesteld welke thema's er spelen, welke ervan van belang zijn. Aan de hand van een aantal voorbeelden van praktische toepassingen van MR zullen een aantal belevingsvraagstukken worden besproken. Binnen de cases komen zowel actor-actor confrontaties als actor-concept confrontaties voor. Naast de voorbeelden zijn er in de praktijk van alledag tal van andere voorbeelden te vinden die kunnen worden gerelateerd aan belevingsvraagstukken, de hier onderstaande hebben dan ook enkel een illustratieve functie.

Compacte steden

Het beleid van het ministerie van VROM is zowel in de Vinex als in De Vijfde nota gericht op het intensiveren van de steden en het zoveel mogelijk 'open' laten van de groene ruimte.

Intensiveren van de steden betekent dat binnen een bepaalde oppervlakte de dichtheid van bebouwing en de totale hoeveelheid aan mensen toeneemt per m². De intensivering van de binnensteden kan leiden tot actor-actor confrontaties doordat verschillende groepen met verschillende belevingswerelden dicht op elkaar komen te leven. Bepaalde dominante groepen mensen zouden de openbare ruimte kunnen claimen ten koste van minder dominante groepen voor wie een sociaal isolement kan dreigen. De actor-actor confrontaties door de verschillende waardetoekenning aan de ruimte kunnen leiden tot onvrede, geweld, sociale uitsluiting, verloedering, etc. Daarnaast zou het compacter bouwen van de steden eens voor een enorm vol gevoel kunnen zorgen. (zie § 4.2) Een gevoel dat bij sommige minder mobiele groepen extra hevig kan zijn.¹

Door middel van belevingsonderzoek zou meer inzicht kunnen worden verkregen in de relatie tussen de beleving van de gebruikers van de ruimte en het intensiveren van de steden.

De calamiteitenpolder

Om eventuele piekafvoeren van de grote rivieren aan te kunnen is het idee van de calamiteitenpolder verzonnen. Een aantal polders is aangewezen om bij extreem hoog water als waterbuffer te fungeren. Sommigen daarvan worden nu gebruikt als woongebied. Een vorm van MR, want één en het zelfde stuk land wordt zowel gebruikt om te wonen en om indien nodig water op te vangen, waarmee een groot watertechnisch probleem is opgelost.

De bewoners van de gebieden is verzekerd dat overstroming maar heel weinig zal voorkomen en, mocht het zover zijn, er goede voorzieningen worden getroffen. Ondanks deze belofte reageerden de bewoners van de aangewezen ca-

1 VROM. 2000a. Mens en ruimte : essay over de sociale dimensie van intensief ruimtegebruik. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Centrale Directie Communicatie.

lamiteitenpolders ontzet. Het idee dat hun polder mogelijk onder water komt te staan wordt niet zozeer beschouwd als een innovatieve vorm van MR, maar eerder als het falen van de overheid, die gewoon moet zorgen voor goede dijken, zo is de redenering.

Hoewel de reactie van de bewoners eenvoudig inleefbaar is (weinigen zullen het een prettig vooruitzicht vinden dat er een kans bestaat dat hun woning opzettelijk onder water wordt gezet) zou het interessant kunnen zijn om te weten te komen wat er achter de woede schuil gaat. Aan deze case zijn dan ook verschillende belevingsvraagstukken te relateren zoals: Is de toe-eigeningswaarde van de bewoners in het geding? Bestaat er zoiets als een collectief (onbewuste) angst voor water? Of worden deze mensen getart in hun geloof dat men in Nederland alle problemen technisch kan oplossen?

De opkomst van de belevismaatschappij

Was het agrarisch gebied van oudsher bestemd als productieruimte voor agrarische goederen, tegenwoordig wordt het agrarisch gebied steeds vaker beschouwd als een (economische) factor van belang omdat het vele toeristen trekt, waaronder veel stedelingen, die het platteland gebruiken als decor voor hun vrijetijdservaring. Het landschap is een plek geworden waar men belevissen consumeert.¹

De nieuwe betekenissen die hierdoor aan het landelijk gebied worden gegeven kunnen zorgen voor grote veranderingen in de groene ruimte. Zo kan het idyllische, soms verouderde beeld dat sommigen stedelingen van het platteland hebben zorgen voor dusdanige transformaties dat het landelijk gebied gaat overeenstemmen met dat beeld.

Naast de vraag of een bepaalde verandering van het landschap maatschappelijk gewenst is, is het ook interessant om te bekijken welke beelden domineren. Met ander woorden; welke denkbeelden van welke groepen liggen ten grondslag aan de transformaties.

Angst voor de natuur bij/in de stad

Door het ministerie van LNV wordt er voor gepleit meer natuur aan te leggen in en om de steden. Hoewel natuur door velen als positief wordt beleefd kan het ook angsten creëren. Water-retentievijvers zijn leuk tot dat het gerucht de ronde doet dat het wel eens de malariamug naar Nederland zou kunnen lokken. Opeens lijken de onschuldige poeltjes gevaarlijke kweekvijvers voor dodelijke insecten. En een paar Schotse Hooglanders zijn spannend en interessant tot men besluit de beesten ook heel natuurlijk te laten sterven in het natuurgebied zodat men soms nietsvermoedend op een ontbindend kadaver stuit.

Het combineren van de natuur en woonfunctie vraagt om meer inzicht in de wijze waarop mensen natuur beleven. Waar is de angst voor natuur op gestoeld? Is natuur misschien alleen leuk zolang men er afstand van heeft?

1 Jacobs, M. H., J. Lengkeek, and M. Brinkhuijsen. 2002. De groene ruimte in de belevismaatschappij. Wageningen: Ongepubliceerd.

4.6 De concretisering 2. Sturingsvraagstukken en de beleving

Binnen de ruimtelijke planvorming (van MR) is er in toenemende mate aandacht voor het sturingsvraagstuk van het planproces. Binnen de stuuropgave staat de vraag centraal hoe men met verschillende partijen die allemaal zo hun eigen belangen hebben en behartigen, die allemaal redeneren vanuit een eigen referentiekader (door het werkelijkheidsdomein waarbinnen ze denken) tot een gezamenlijk plan kan komen.

Dit is vaak een complexe opgave. De keuze voor collectieve, interactieve sturing kan veel spanningen opleveren doordat de actoren vanuit verschillende belevingswerelden redeneren en waarden toekennen aan de omgeving.

Door bestuurskundigen en planologen wordt al veel nagedacht over de wijze waarop processen waarbij verschillende actoren betrokken zijn kunnen worden vormgegeven. Hierbij is er meer en meer aandacht voor de ervaringswerelden van de betrokken actoren.¹

Belevingsonderzoek zou een welkome aanvulling kunnen zijn om de processen in goede banen te leiden. Door het in kaart brengen van de verschillende belevingswerelden van de betrokken actoren zou veel verwarring en strijd kunnen worden voorkomen. Ook zou kunnen worden nagedacht over de vormgeving van interactieve processen zodat er aan de verschillende belevingswerelden meer recht kan worden gedaan.

¹ Woerkum, C. J. v. 2000. Communicatie en interactieve beleidsvorming. Alphen aan den Rijn: Samsom.

5 De nabespreking

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zullen de belangrijkste conclusies uit de voorgaande hoofdstukken worden besproken. Daaruit worden een aantal aanbevelingen afgeleid voor eventuele vervolgstudies die betrekking hebben op de relatie tussen meervoudig ruimtegebruik en de beleving van de gebruikers van de ruimte.

Opzet hoofdstuk

In de volgende paragraaf (§5.2) van dit hoofdstuk zullen de conclusies worden besproken. In §5.3 zal een aantal aanbevelingen worden geformuleerd.

5.2 De conclusies

Doel van deze studie was om binnen de thematieken van meervoudig ruimtegebruik een relatie te leggen met belevingsvraagstukken. Hiervoor is zowel de term ‘beleving’ als de term ‘meervoudig ruimtegebruik’ geïnterpreteerd.

Er is betoogd dat de beleving van de mens van de hem omliggende wereld moet worden beschouwd als een door sociale processen geconstrueerde werkelijkheid. Hoe een mens de wereld beleeft, is dan ook niet af te leiden uit de wereld als fysieke realiteit. Belevingsonderzoek is dan ook altijd onderzoek naar de constructies die mensen van de hun omliggende wereld maken. Daarbij kan gebruik van de ruimte niet los worden gezien van de beleving ervan.

Door middel van de driedeling, ‘beloften’, ‘wegen’ en ‘concretisering’ is de verscheidenheid aan interpretaties van de term meervoudig ruimtegebruik enigszins ontrafeld en gestructureerd. De driedeling is met de belevingstheorie in het achterhoofd geïnterpreteerd waardoor een aantal belevingsvraagstukken die aan MR gerelateerd worden boven water zijn gekomen. Er is gebleken dat er binnen de thematiek van het meervoudig ruimtegebruik nogal wat aanknopingspunten zijn voor belevingsonderzoek, met name wat betreft de concrete toepassing van het concept meervoudig ruimtegebruik.

De beloftes

De eerste belofte van MR is dat het een oplossing zou kunnen zijn voor het volvraagstuk. Als echter de vooronderstelling die achter deze belofte schuilt wordt geïnterpreteerd dan blijkt deze belofte een belevingsvraagstuk te zijn. Of Nederland al dan niet vol is, is geen vraag die zich laat beantwoorden door middel van meetbare grootheden (cijfers over de bevolkingsdichtheid) maar moet worden beschouwd. Vol is de beleving van vol. De bijdrage van MR aan

het gevoel is dan ook een vraagstuk waarbij belevingsonderzoek van belang kan zijn.

De tweede belofte, dat MR een bijdrage kan leveren aan de kwaliteit van de leefomgeving, moet worden beschouwd als een vorm van beleidsretoriek, die als zij wordt geproblematiseerd, in zijn geheel kan worden bestempeld als belevingskwestie. Kwaliteit is iets dat mensen toekennen aan hun omgeving en derhalve een sociale constructie. Of een toepassing van MR tot kwaliteit leidt in een bepaalde situatie is dan ook niet aan het landschap af te lezen. Men zal moeten onderzoeken welke kwaliteiten binnen door bepaalde groepen aan het landschap worden toegekend. Er zijn echter geen concrete onderzoeksvragen te formuleren omdat kwaliteit altijd pas ontstaat bij een concrete toepassing van MR.

De wegen

Aan de expertsconstructies die in grote mate verantwoordelijk zijn voor het enkelvoudig denken en handelen in de ruimtelijke ordening, kunnen vele onderzoeksvragen worden gerelateerd die voor een belevingsonderzoeker interessant kunnen zijn. Echter, in het licht van dit rapport, waarin de gebruiker van de ruimte centraal staat (en niet de planners en ontwerpers) vallen deze vraagstukken buiten de doelstelling.

De concretisering

Onder het kopje ‘de concretisering van meervoudig ruimtegebruik’ zijn de meeste belevingsvraagstukken gevonden. Met name wat betreft de inrichtingsvraagstukken. Hier gaat het om de concrete toepassing van MR binnen een specifieke case. Hier kan worden gedacht aan multifunctionele landbouw, meervoudige oplossingen voor de waterproblematiek, stadsinbreiding, combinaties van natuur, cultuur, etc.

Voor de sturingsvraagstukken kan worden geconcludeerd dat door middel van belevingsonderzoek de verschillende werkelijkheidsdomeinen van de bij een planproces betrokken actoren in kaart zouden kunnen worden gebracht. Door kennis te nemen van de verschillende betekenissen die verschillende actoren aan het landschap toekennen zouden sturingsprocessen beter kunnen verlopen. Daarbij zou de belevingsonderzoeker zich zowel moeten richten op de ervaringskennis van de betrokken actoren als op de expertkennis. Belevingsonderzoek zou een belangrijk onderdeel kunnen gaan uitmaken van interactieve processen. Daarnaast zouden ook theorieën, resultaten, etc uit het belevingsonderzoek kunnen worden geïntegreerd in planmethoden.

Er zijn kortom binnen de thematiek van het meervoudig ruimtegebruik tal van belevingsvraagstukken aan te wijzen.

5.3 Aanbevelingen

Zowel voor hoofdstuk drie als voor hoofdstuk vier zal nu worden ingegaan op een aantal zaken, die verdere uitwerking verdienen en een aantal aanbevelingen doen voor eventueel vervolgonderzoek.

5.3.1 De beleving

In het derde hoofdstuk van dit rapport is een inleiding gegeven waarmee het object van de belevingsonderzoeker nader is gespecificeerd en waarmee een eerste aanzet is gegeven tot de theorie over de meervoudige werkelijkheid. Hoewel de idee van het bestaan van verschillende erkelijkheidsdomeinen vanuit verschillende disciplines wordt bevestigd, is er in het hoofdstuk niet nader ingegaan op de mechanismen die voor de productie van betekenis zorgen. Hier valt bijvoorbeeld te denken aan de culturele productie en transformatie van werkelijkheidsconstructies, interactieprocessen, etc. Ook is er niet nader ingegaan op de methoden van onderzoek die de belevingsonderzoeker tot zijn beschikking heeft. Dit komt mede omdat “de belevingsonderzoeker” niet bestaat. Er zijn verschillende disciplines die zich met het onderwerp bezig houden. Dit zijn ondermeer: de omgevingspsychologie, de vrijetijdswetenschappen, de sociale geografie, de antropologie.¹ Hoewel de disciplines zich allemaal op de beleving richten, richten de verschillende disciplines zich op diverse aspecten van de beleving. Er kan verondersteld worden dat voor de beantwoording van diverse belevingsvragen men verschillende belevingsdisciplines zou kunnen inzetten.

Het verdient dan ook de aanbeveling om zowel het theoretisch kader te verbreden, de methoden van onderzoek nader te verkennen en de disciplines in kaart te brengen. Binnen het Centrum voor de Belevingsruimte zal hiertoe een eerste aanzet voor worden gegeven door Maarten Jacobs, die werkzaam is bij de leerstoelgroep Sociaal Ruimtelijke Analyse. Daarnaast zal in het promotie onderzoek van de auteur van dit rapport nader worden ingegaan op het theoretisch kader betreft beleving waarbij tevens een aantal methoden worden verkend.

5.3.2 Meervoudig ruimtegebruik en de beleving

In het rapport is getracht een breed spectrum weer te geven van de vraagstukken die spelen op het gebied van MR. Het in kaart brengen van concrete belevingsvraagstukken is door de enorme reikwijdte van het begrip MR wat summier gebleven. Het verdient dan ook de aanbeveling een aantal potentiële onderzoeksvragen nader te verkennen.

Hieronder zal per onderdeel uit de driedeling een aantal aanbevelingen worden afgeleid en worden ingegaan op de mogelijke vervolgen die uit dit rapport kunnen worden afgeleid.

Het kwaliteitsvraagstuk

Er lijkt er aan het kwaliteitsvraagstuk weinig meer toe toevoegen. Verschillenden rapporten hebben gewezen op het sociaal geconstrueerde karakter van de kwaliteit van de leefomgeving. De enige aanbeveling die kan worden gedaan is dat degene die kwaliteiten in het landschap willen ontdekken niet langer het

¹ Zie voor een beknopt overzicht: Jacobs, M. H. 2001. Meervoudige natuurwensen: evaluatie van het thema mensenwensen in Natuur Bos en Landschap voor de 21e eeuw en Operatie Boomhut. Wageningen: Alterra Research Instituut voor de Groene Ruimte.

landschap als object van onderzoek moeten nemen maar zich moet richten op de wijze waarop mensen kwaliteiten toekennen.

Het volvraagstuk

Het volvraagstuk als belevingsvraagstuk daarentegen zou een interessant aanknopingspunt kunnen zijn voor nadere verkenning. Hierbij kan worden gedacht aan de volbeleving. De wijze waarop het vol gevoel als cultureel beeld bestaat. Welke factoren van invloed zijn op het volgevoel, etc.

Inrichtingvraagstukken

Wat betreft de concretisering van MR zouden meer dan de in dit rapport vermelde toepassingen van MR die als belevingsvraagstuk kunnen worden bestempeld in kaart kunnen worden gebracht. Er zijn een aantal thema's die nadere uitwerking verdienen. Dit zijn onder andere: De transformatie in het landelijk gebied van productie naar consumptie ruimte, de opkomst van de belevingsmaatschappij, de beleving van natuur in en nabij de stad, etc.

Hoewel in dit rapport slechts enkele voorbeelden zijn gegeven van de concretisering en de belevingskwesties die daarbij spelen, valt te veronderstellen dat er binnen de verschillende toepassingen van MR in de praktijk nog tal van andere belevingskwesties bestaan. Belevingskwesties die keer op keer afhankelijk van de specifieke toepassing van MR zullen moeten worden geformuleerd.

Sturingsvraagstukken

In dit rapport is slechts vrij summier ingegaan op de relaties tussen de beleving en de sturingsvraagstukken. Wij denken dat het integreren van kennis uit de belevingsdisciplines (kennis over de constructie van discours, bijvoorbeeld) in sturingsvraagstukken een goede bijdrage kan leveren aan het functioneren van sturingsprocessen. Hierbij kan gedacht worden van een integratie van interactieve planprocessen en belevingskennis.

Bibliografie

- Aarts, N. 1998. *Een kwestie van natuur. Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid*. Wageningen: Aarts.
- Ark, R. G. H., van. 2001a. *Gebiedsgerichte afsprakenkaders en meervoudig ruimtegebruik in de groene ruimte. Raamwerk voor onderzoek*. Wageningen Universiteit (Ongepubliceerd).
- . 2001b. *Meervoudig ruimtegebruik in de groene ruimte: systeeminnovaties en gebiedsgerichte afsprakenkaders*.
- Assche, K. 2001. *Habiforum, als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving. Grondbegrippen, aspecten, polemieken.*: (Ongepubliceerd).
- Bekker, H., B. v. d. Hengel, H. v. Bohemen, F. Mutsaers, M. Gardenier, and V. v. d. Broek. 1995. *Natuur over wegen = Nature across motorways*. Delft: Rijkswaterstaat DWW.
- Berting, J., L. d'Anjou, and B. Steijn. Editors. 1997. *De tirannie van het beeld. Collectieve voorstellingen en handelen*. Amsterdam: Boom.
- Boomars, L. 2001. "De toeristische representatie van de veluwe," in *Producten van verbeelding : een liber amicorum voor Adri Dietvorst, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar 'sociaal-ruimtelijke analyse van het landgebruik, met bijzondere aandacht voor recreatie and toerisme*. Edited by J. Lengkeek and L. Boomars, pp. 242 p;. Wageningen: Wageningen Universiteit Departement Omgevingswetenschappen.
- Branaman, A. 2001. *Smurf, Self and Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Brink, A. H., M. Gerkes, and A. P. Nieuwenstein. 2000. *Inspiratieboek intensief ruimtegebruik op bedrijventerreinen*. 's-Gravenhage: Ministerie van VROM.
- Coeterier, J. F. 1987. *De waarneming en waardering van landschappen*. Wageningen: Coeterier.
- . 2000. *Hoe beleven wij onze omgeving? : resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap*. Wageningen: Coeterier.
- Cornelius, R. 1996. *The Science of emotion*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Edelenbos, J., G. R. Teisman, and M. Reuding. 2001. *Interactieve beleidsvorming als sturingsopgave*. Den Haag: InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.
- EMR. 1998. *Businessplan Expertisenetwerk Meervoudig Ruimtegebruik*. Gouda: Habiforum.
- Feddes, F. 2001. *De vele ankers van intensief en meervoudig ruimtegebruik. Nova Terra : kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik*.
- Frijda, N., H. 1993. *De psychologie heeft zin*. Amsterdam: Prometheus.
- Frijda, N. H. 1988. *De emoties: een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Bakker.
- Habiforum. 2000. *Nova cura : over meervoudig ruimtegebruik*. Utrecht: Lemma.
- . 2001. *Meervoudig Ruimtegebruik. Kansen en belemmeringen*. Gouda: Habiforum.
- Hidding, M. C. 1997. *Planning voor stad en land*. Bussum: Coutinho.

- Hoekstra, J. D., D. Sijmons, and F. Feddes. 2001. *De Hoed en de Rand*. Utrecht: H+N+S.
- Holtorf, C. J. 1997. "Knowing without metaphysics and pretentiousness. A Radical Constructivist proposal," in *Nordic TAG*, vol. 25 november 2002. Göteborg.
- Hooimeijer, P., H. Kroon, and J. Luttik. 2001. *Kwaliteit in meervoud : conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik*. Gouda: Habiforum.
- INGRA. 2001. *3D: Dynamische Duurzame Delta (Expression of interest in het kader van ICES/KIS-3 Investeringsimpuls)*. Den Haag: InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster.
- Jacobs, M. H. 2000. *Kwaliteit leefomgeving : kennisontwikkeling*. Wageningen: Alterra Research Instituut voor de Groene Ruimte.
- . 2001. *Meervoudige natuurwensen: evaluatie van het thema mensenwensen in Natuur Bos en Landschap voor de 21e eeuw en Operatie Boomhut*. Wageningen: Alterra Research Instituut voor de Groene Ruimte.
- Jacobs, M. H., J. Lengkeek, and M. Brinkhuijsen. 2002. *De groene ruimte in de belevenismaatschappij*. Wageningen: Ongepubliceerd.
- Jansen, E., and I. Sudmeier. 1999. *Het gelaagde landschap: meervoudig ruimtegebruik in perspectief*. Gouda: Expertisenetwerk Meervoudig Ruimtegebruik.
- Jong, d., W.M., and W. G. M. Salet. 2000. *Institutionele Conditie voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau*. Gouda: Habiforum.
- Kaplan, S. 1987. Aesthetics, affect and cognition: Environment preference from an evolutionary perspective. *Environment and behavior* 19:3-32.
- Latour, B. 1995. *Wetenschap in actie; wetenschappers en technici in de maatschappij*. Amsterdam: Bakker.
- Lengkeek, J. 2000. "De culturele en emotionele betekenis van water.," in *Over stromen : kennis- en innovatieopgaven voor een waterrijk Nederland*. Edited by J. G. d. Wilt, H. Snijders, and F. Duijnhouwer, pp. 224. Den Haag: Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek.
- . 2001. *De macht van de verbeelding. Over de rol van betekenisgeving bij bepaling van kwaliteit van de ruimtelijke omgeving. Essay voor Habiforum*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Lengkeek, J., and L. Boomars. Editors. 2001. *Producten van verbeelding*. Wageningen: Wageningen Universiteit Departement Omgevingswetenschappen.
- Löfgren. 1994. Die wahre landschaft ist im Kopf. *Topos. European Landscape Magazine* 6:6-14.
- Lorenz, C. F. G. 1998. *De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Meppel: Boom.
- Luttik, J., and A. Valk, van der. 2000. "Meervoudig ruimtegebruik in de groenblauwe ruimte," in *Institutionele Conditie voor Meervoudig Ruimtegebruik. Stimulansen en belemmeringen op regionaal niveau*. Edited by d. Jong, W.M. and W. G. M. Salet. Gouda: Habiforum.
- Modder, J. 2001. "Het gaat niet vanzelf, ook al schrijf je het in een nota," in *Nova Terra : kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik*, vol. NIROV.

- MR+W, P. 2001. *Drijvend land en pekelvles : ideeën over meervoudig ruimtegebruik met waterberging als een van de ruimtegebruikfuncties : een ideeënschetsboek*. Projectteam MR+W.
- NIROV. 2001. *Nova Terra: kwartaaluitgave over meervoudig ruimtegebruik*.
- Pott, H. 1992. *De liefde van Alcibiades: Over de rationaliteit van emoties*. Amsterdam: Boom.
- Punter, H. 2001. "Snelle halen. Terug bij af," in *ROM Magazine*, vol. 10.
- Riegler, A., M. F. Peschl, and A. v. Stein. 1999. *Understanding representation in the cognitive sciences: does representation need reality?* New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Rorty, R. 1979. *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton: Princeton University Press.
- . 1990. *Solidariteit of Objectiviteit*. Amsterdam: Boom.
- . 1993. *Heidegger, Wittgenstein en pragmatisme. Essays*. Kampen: Kok Agora.
- Swierstra, T. 2000. "Bruno Latour," in *Filosofen van deze tijd*. Edited by M. Doorman and H. Pott, pp. 378 p;. Amsterdam: Bakker.
- Tilley, C. 1994. *Phenomenology of landscape places, paths and monuments*. Oxford [etc.]: Berg.
- Vliet, v., M.E. 2000. *Dubbel zinnig. Onderzoek naar de bijdrage van meervoudig ruimtegebruik aan ruimtelijke kwaliteit*. Gouda: Habiforum.
- Vries, G. d. 1999. *Zeppelins. Over filosofie, technologie en cultuur*. Amsterdam: Van Gennep.
- VRM. 1996. *Discussiescenario's Nederland 2030*. Den Haag: Rijksplanologische Dienst.
- . 1998. *65x intensief ruimtegebruik : nominaties 1998 : voorbeeldprojecten intensief ruimtegebruik*. Rotterdam: Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting.
- . 2000a. *Mens en ruimte : essay over de sociale dimensie van intensief ruimtegebruik*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Centrale Directie Communicatie.
- . 2000b. Vijfde nota.
- Westerlaken, N. 2000. "Als ratten," in *Het volkskrant magazine*, pp. 33-39.
- Woerkum, C. J. v. 1999. *Thinking globally and locally : kennisontwikkeling en plattelandsvernieuwing*. Den Haag: Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek.
- . 2000. *Communicatie en interactieve beleidsvorming*. Alphen aan den Rijn: Samsom.